आत्मविद्याविलासः - Atmavidyavilasah Part 2

Graceful Relaxation in the Knowledge of the Self

Written by the Blessed Sadashivendra (Brahmendra) Saraswati who is attached to service of the lotus-like feet of Sri Paramashivendra Saraswati, 57th Shankaracharya of Shri Kanchi Kamakoti Peetham.

17th Century A.D.

Word by Word Through the Lens of अमरकोष

Radhakrishna Chilukuri
San Diego, CA June 2025

Some Other Works of Sadashiva Brahmendra

- Brahma sutra Vrithi,
- Yoga_sudhakara, Yogasuthra Vritti
- Kaivalya_amrutha bindu (based on Upanishads);
- Siddantha_kalpa_valli (a poetic treatise on Appaiah Dikshitar's work),
- Advaita rasa manjari,
- Brahma tattva prakaashikaa
- Guru_rathna_malika
- Navamanimala
- Svapnoditam
- Manoniyamanam
- Sri Dakshinamurti Dhyanam
- Svapnabhutiprakashika
- Atmanusandhanam
- Navavarna Ratnamala
- Atmavidya Vilasa (1)
- Atmavidya Vilasa (2)

Songs on Brahman

- Sarvam Brahma maya re
- Khelathi Brahmande Bhagavan
- Manasa sanchara re
- Tadvad jeevanam Brahmani

Songs on Sri Rama

- Pibare Rama rasam
- Khelathi mama hridaye
- Bhajare Raghuveeram
- Cheta Sriramam
- Prathi varam varam manasa

Songs on Sri Krishna

- Smara nandakumaram
- Gayathi vanamali
- Bhajare Gopalam maanasa
- Bhajare Yadu natham maanasa
- Kridathi vanamali
- Bruhi mukundethi

Preface:

Objective

To study and understand the original Sanskrit verses of this venerated poem.

Dwell on each word, preferably through the lens of Amarakosha, to facilitate gentle seepage of understanding.

Dwell on each samaasa, and write vigraha vakyas to ensure translation remains true to the original

Observations

The true intent of the original author may never be truly understood.

Sanskrit is an ancient language, with each word having many meanings.

Perhaps layers of meanings will communicate across centuries, by exploring connotations of each word.

English translations are intended to be true to the अन्वयः, and are not elegant. Hopefully they are of value to those conversant with native vernaculars, and wish to dlve into the Sanskrit original.

Sincerest Gratitude

Sanskrit & Vedanta Ms. Sudha Emany & Dr. Madugula I. Sastry

Original Print आत्मविद्याविलासः, श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वत्या विरचितः, श्रीरङ्गस्थ, श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये समुद्रितः । १९११

Recitation https://www.youtube.com/watch?v=sLyaCsFWHpk

https://youtu.be/JTGlKe0jsEw?feature=shared

Commentary: https://www.youtube.com/watch?v=7AyDpyQkJ5s

Amarakosha http://amara.aupasana.com/

Dictionaries https://kosha.sanskrit.today/,

https://arshadrishti.org/golden-dictionary-installation/

Grammar समासः, जि. महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु, २००३

सन्धिः, जि. महाबलेश्वर भट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु, २००८

https://ashtadhyayi.com/

Vyoma Labs https://www.sanskritfromhome.org/

Other Translations S. N. Sastri https://www.celextel.org/vedanta-books-other/atma-vidya-vilasa/

Aparyaptamrtah https://www.advaita-vedanta.org/texts/AtmavidyAvilAsaH_trnsln.pdf

V. Narayanan https://www.scribd.com/document/49744798/Atma-Vidya-Vilasa

ChatGPT 4o This AI program was found to be full of grammatical hallucinations, even to extent of making up non-existent Sutras. However, it was useful as a sounding board, to provide ideas and hints when developing अनवयः for each shloka, and for that I am grateful.

आत्मविद्याविलासः - २

Graceful Cavorting with Knowledge of the Self - 2

यत्पादपद्मकरन्दजुषां नराणां
    संसारघोरभुजगान्न भवेत्स्म भीतिः ।
सच्चिद्घनं सकलसौख्यलवाम्बुराशिं
    श्रीदक्षिणाभिमुखमूर्तिमजं भजेऽहम् ॥ १ ॥

<u>अन्वय:</u>
अहं अजं श्रीदक्षिणाभिमुखमूर्तिम् सच्चिद्घनं सकलसौख्यलवाम्बुराशिं भजे।
नराणां यत्पादपद्ममकरन्दजुषां संसारघोरभुजगात् भीतिः न भवेत्स्म ।

I adore the Shiva, the blessed form whose face is turned southward, the wealth of Truth and Bliss, the ocean comprised of drops of every happiness. His lotus-like feet are the honey of happiness for men, so the fear of the frightful snake of worldly affairs will not transpire.

<u>शब्दार्थः विवरणं च</u>
यत् पाद-पद्म-मकरन्द-जुषां नराणां
- यत् – these
  - यत् तत् (अव्य), यतः ततः (अव्य) - यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन। अव्ययवर्गः। अर्थः - कारणम्
- पाद – feet
  - पाद (पुं) - खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः। शैलवर्गः। अर्थः - पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतः
  - पाद (पुं) - पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - चरणः
  - पाद (पुं) - पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके। वैश्यवर्गः। अर्थः - तुरीयोभागः
  - पाद (पुं) - पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाश्चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः। नानार्थवर्गः। अर्थः - किरणः, तुर्यांशः
- पद्म – lotus
  - पद्म (पुं-नपुं) - निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः। स्वर्गवर्गः। अर्थः – विशेषनिधिः treasure
  - पद्म (पुं-नपुं) - महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ। स्वर्गवर्गः। अर्थः – विशेषनिधिः treasure
  - पद्म (पुं-नपुं) - वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्। वारिवर्गः। अर्थः - पद्मम्
- मकरन्द – The honey of flowers, flower-juice, A kind of jasmine, cuckoo, bee....
  - मकरन्द (पुं) - मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः। वनौषधिवर्गः। अर्थः - पुष्पमधुः
- जुषां – satisfaction, happiness

नराणां – of men

संसार-घोर-भुजगात्-न भवेत्-स्म भीतिः –

संसारघोरभुजगान्न = संसारघोरभुजगात् न अनुनासिक व्यञ्जनसन्धिः

संसार – worldly affairs

सार (पुं) - सारो मज्जा नरि त्वक्स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्। वनौषधिवर्गः। अर्थः - वृक्षकोमलत्वक्

सार (पुं) - सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - बलम्, स्थिरांशः, न्याय्यम्, वरः

घोर – Terrific, frightful, horrible, awful

घोर (वि) - दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्। नाट्यवर्गः।अर्थः - भयानकरसः

भुजगात् – due to a snake, serpent

भुजग (पुं) - सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः। पातालभोगिवर्गः। अर्थः - सर्पः

न भवेत्-स्म - did not become

भीतिः – fear

भीति (स्त्री) - चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम्। नाट्यवर्गः। अर्थः - भयम्

सत्-चित्-धनं सकल-सौख्य-लवाम्बुराशिं श्री-दक्षिण-अभिमुख-मूर्तिम्-अजं भजे-अहम्

सच्चिद्धनं - सत्-चिद्धनं श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः

सच्चिद्धनं - सच्चित्-धनं जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

सत् – existence, truth

सत् (पुं) - विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - विद्वान्

सत् (वि) - सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्। नानार्थवर्गः। अर्थः - अभ्यर्हितम्, प्रशस्तम्, विद्यमानम्, साधुः, सत्यम्

चित् – knowledge

धनं - wealth

सकलसौख्यलवाम्बुराशि = सकलसौख्यलव अम्बुराशि सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

सकल – together with the parts, all, entire

सकल (वि) - समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

सौख्य – सौख्यं Pleasure, happiness, satisfaction, felicity, enjoyment. सौख्य – सुख + ष्यञ्

लव - A particle, drop, small quantity a little

लव (पुं) - स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - सूक्ष्मम्

लव (पुं) - लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः – सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - छेदनम्

अम्बुराशि – ocean

अम्बु water + राशि a heap.

अम्बु (नपुं) - अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्। वारिवर्गः। अर्थः – जलम्

राशि (स्त्री-पुं) - स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम्। सिंहादिवर्गः। अर्थः - धान्यादिराशिः

राशि (पुं) - द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ। नानार्थवर्गः। अर्थः – समूहः, मेषादयः

श्रीदक्षिणाभिमुखमूर्तिमजं – श्रीदक्षिण अभिमुखमूर्तिमजं सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

श्री-दक्षिण-अभिमुख-मूर्तिम् – to the Blessed form with face turned towards south

अजं – to Shiva

अज (पुं) - अजा छागी शुभच्छागबस्तच्छगलका अजे। वैश्यवर्गः। अर्थः - अजः

अज (पुं) - अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः। नानार्थवर्गः। अर्थः - शिवः, विष्णुः

भजेऽहम् - भजे अहम् पूर्वरूप स्वरसन्धिः

भजे अहम् – I adore

भज् धातु

To share, distribute, divide. To assign, allot, apportion. To fall to the lot of anyone. To grant, bestow.
To obtain for oneself, share in, partake of. To accept, receive. To take possession of.
To resort to, betake oneself to, have recourse to. To enjoy, possess, have, suffer, experience, entertain
To practise, follow, cultivate, observe. To apply oneself to, be engaged in. To wait or attend upon, serve
To adore, honour, worship (as a god). To choose, select, prefer, accept. To be attached or devoted to
To favour. To love, court (affection). To enjoy carnally. To cook, dress (food).

<u>समासा:</u>

यत्पादपद्ममकरन्दजुषां
संसारघोरभुजगात्
सच्चिद्घनं
सकलसौख्यलवाम्बुराशिं
श्रीदक्षिणाभिमुखमूर्तिमजं

एतावदेवं खलु पुंभिरवाप्तुमर्हे
यच्चेतसो निलयनं निजतत्त्वबोधे ।
आक्रोशनं श्रुतिशिरांसि यदर्थमेव
कुर्वन्ति येन हि भवेत्पुरुषः सुखाब्धिः ॥ २ ॥

<u>अन्वय:</u>

श्रुतिशिरांसि यदर्थमेव आक्रोशनं कुर्वन्ति, पुंभिः अवाप्तुमर्हे निजतत्त्वबोधे यच्चेतसो निलयनं, येन हि पुरुषः एतावदेवं खलु सुखाब्धिः भवेत्॥ २ ॥

The crowning peaks of the Vedas (Upanishads) loudly declare that one goal, which is worthy to be received by men, which is knowledge of the true essence of oneself, in which is the home of the mind (where the mind settles), by which way alone, a man in this manner may truly become an ocean of happiness.

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>

एतावत् एवं खलु पुंभिः अवाप्तुम् अर्हे यत् चेतसो निलयनं निज-तत्त्व-बोधे ।

एतावदेवं = एतावत् एवं जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

एतावत् एवं – to this extent, in this manner

खलु – truly, surely, indeed

खलु (अव्य) - निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु। नानार्थवर्गः। अर्थः – अनुनयः, जिज्ञासा, निषेधः, वाक्यालङ्कारः

पुंभिरवाप्तुमर्हे = पुंभिः अवाप्तुमर्हे रेफः विसर्गसन्धि

पुंभिः - by men, पुंस् शब्दः, सकारान्त पुंलिङ्गः, तृतीया बहुवचनं

अवाप्तुम् – to receive, अव् उपसर्गः + आप् धातुः + तुमुन् प्रत्यय

अर्हे – worthy of, having claim to अर्ह शब्दः, सप्तमी एक,

यच्चेतसो = यत् चेतसो श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः

यत् - that

चेतसो – consciousness, sense, reasoning faculty, चेतस् शब्दः सकारान्त नपुंसकलिङ्गः

चेतस् (नपुं) - चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः। कालवर्गः। अर्थः – मनस् Mind

निलयनं – settling, dwelling, नि+ली+ल्युट्

निज-तत्त्व-बोधे

निज – innate, inborn, one’s own

निज (वि) - अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - आत्मीयम्, नित्यम्

तत्त्व – true state, essential nature

तत्त्व (नपुं) - विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात्। नाट्यवर्गः। अर्थः - विलम्बितनृत्यगीतवाद्यम्

बोधे – in the awakening, in the knowledge of, in the idea of

आक्रोशनं श्रुति-शिरांसि यत् अर्थम् एव कुर्वन्ति येन हि भवेत् पुरुषः सुख अन्धिः ॥ २ ॥

आक्रोशनं - shouting आङ्, क्रुश, ल्युट्

श्रुति – the Vedas श्रु धातुः + क्तिन् प्रत्ययः

श्रुति (स्त्री) - श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः। शब्दादिवर्गः। अर्थः - वेदः

श्रुति (स्त्री) - कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - कर्णः

श्रुति (स्त्री) - सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः। नानार्थवर्गः। अर्थः - श्रवः, वेदः

शिरांसि – the peaks, the head (i.e. Upanishads) शिरस् शब्दः सकारान्त नपुंसकलिङ्गः, प्र ए

शिरस् (पुं-नपुं) - शिरोग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः। वनौषधिवर्गः। अर्थः - शिखरम्

शिरस् (नपुं) - उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - शिरः

शिरस् (नपुं) - कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - गजमस्तकौ

यदर्थम् = यत् अर्थम् जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

यत् – that

यत् तत् (अव्य) - यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन। अव्ययवर्गः। अर्थः - कारणम्

अर्थम् – meaning, goal

एव – only

एव (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - निश्चयार्थः

कुर्वन्ति – perform, do

येन – by whom

हि – verily

हि (अव्य) - अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतावधारणे। नानार्थवर्गः। अर्थः - अवधारणम्, कारणम्

हि (अव्य) - तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति। अव्ययवर्गः। अर्थः - पादपूरणम्

भवेत् – shall be

पुरुषः – man

पुरुष (पुं) - क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्। कालवर्गः। अर्थः - आत्मा

पुरुष (पुं) - पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः । वनौषधिवर्गः। अर्थः - पुन्नागः

पुरुष (पुं) - स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - पुरुषः

पुरुष (पुं) - सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ। नानार्थवर्गः। अर्थः - मनुष्यः

सुखाब्धिः = सुख अब्धिः सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

सुख – happy, happiness

सुख (नपुं) - स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च। कालवर्गः। अर्थः - आनन्दः

अब्धिः – ocean

अब्धि (पुं) - समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः। वारिवर्गः। अर्थः - समुद्रः

समासा:

निजतत्त्वबोधे

श्रुतिशिरांसि

सुखाब्धिः

मातेव पुत्रमनुबोधयति श्रुतिर्हि

लोकं समस्तमपि योजयितुं सुखेन ।

तस्माच्छ्रुतेरभिहितार्थमतन्द्रितेन

चित्तेन साधयितुमत्र जना यतध्वम् || ३ |

अन्वय:

माता पुत्रमनुबोधयति इव श्रुतिर्हि लोकं समस्तमपि योजयितुं सुखेन ।

तस्मात् श्रृतेरभिहितार्थम् साधयितुम् अत्र जना यतध्वम् अतन्द्रितेन चित्तेन || ३ |

Like a mother who makes her son reccollect and understand, the Shruti (Veda) indeed (is) for the purpose of uniting the entire world with happiness. Therefore, to achieve the Shruti’s spoken goal here, people must make an effort using an energetic mind.

शब्दार्थ: विवरणं च

माता इव पुत्रम् अनुबोधयति श्रुति: हि लोकं समस्तम् अपि योजयितुं सुखेन ।

मातेव = माता-इव गुण स्वरसन्धिः

माता-इव – like a mother

पुत्रम्-अनुबोधयति - makes a son understand/recollect

श्रुतिर्हि = श्रुति: हि रेफ: विसर्गसन्धि

श्रुतिः-हि – the Shruti (Vedas) indeed

लोकं समस्तम्-अपि – this entire world also

योजयितुं – for the purpose of uniting योजितुं/योजयितुं युज् धातुः, तुमुन् प्रत्ययः

सुखेन – with happiness

तस्मात् श्रुतेः अभिहित-अर्थम्-अतन्द्रितेन चित्तेन साधयितुम्-अत्र जनाः यतध्वम् || ३ |

तस्माच्छ्रुतेरभिहितार्थमतन्द्रितेन = तस्मात् श्रुतेरभिहितार्थमतन्द्रितेन   श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः + छत्व व्यञ्जनसन्धिः

तस्माच्छ्रुतेरभिहितार्थमतन्द्रितेन = तस्माच्छ्रुतेः अभिहितार्थमतन्द्रितेन   रेफः विसर्गसन्धि

तस्माच्छ्रुतेरभिहितार्थमतन्द्रितेन = तस्माच्छ्रुतेरभिहित अर्थमतन्द्रितेन   सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

तस्मात् – as a consequence

श्रुतेः - of the Shruti (Vedas)

अभिहित – expressed   अभि + घा धातु + क्त प्रत्यय ; हि substituted for घा

अर्थम् – goal, meaning

अतन्द्रितेन चित्तेन – with an energetic mind

साधयितुम् – for the purpose of effort and achievement,   साध् धातुः, णिजन्ते, तुमुन् प्रत्यय

अत्र – here

जना यतध्वम् = जनाः यतध्वम्   लोपः विसर्गसन्धिः

जनाः - men

यतध्वम् = (you) must make an effort,   यती शब्दः, (प्रयत्ने), भ्वादिगण, आत्मने, लोट्, मध्यम पु, बहु

आदाविदं सकलमेव जगत्सदासी-

त्कुम्भादिवत्तदनु शक्तियुतात्परस्मात् ।

आकाशवायुदहनाम्बुभुवो वभूवु-

र्वातप्रसक्तसलिलादिव वीचिपूरः || ४ ||

<u>अन्वय:</u>

इदं सकलमेव जगत् आदौ सत् आसीत् कुम्भात् इव त्तदनु परस्मात् शक्तियुतात् ।

आकाशवायुदहनाम्बुभुवो वभूवुः वातप्रसक्तसलिलादिव वीचिपूरः || ४ ||

This entire universe of motion was in the beginning pure Sat (existence), after which, because of combination with some other force, Ether, Wind, Fire, Water, Earth happened in the distant past, like numerous waves when wind is attached to (blows over) a lake.

<u>शब्दार्थः विवरणं च</u>

आदौ इदं सकलम् एव जगत् सत् आसीत् कुम्भ-आदिवत्-तत्-अनु शक्ति-युतात् परस्मात् ।

आदाविदं = आदौ इदं   वृद्धि स्वरसन्धिः

आदौ – in the beginning, at first   अव्यय – आदि + तसिल्

इदं - this

सकलम् – entire

सकल (वि) - समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

एव – only, surely

एव (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - निश्चयार्थः

जगत्सदासीत्कुम्भादिवत्तदनु = जगत्सत् आसीत्कुम्भादिवत्तदनु जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

जगत् – moving, movable, universe

जगत् (नपुं) - त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। भूमिवर्गः। अर्थः - लोकः

जगत् (वि) - त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। नानार्थवर्गः। अर्थः - चरम्

सत् – that which really exists, entity, existence, essence

सत् (पुं) - विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - विद्वान्

सत् (वि) - सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्। नानार्थवर्गः। अर्थः - अभ्यर्हितम्, प्रशस्तम्, विद्यमानम्, साधुः, सत्यम्

आसीत् – was

कुम्भ – pitcher, water-pot, jar

जगत्सदासीत्कुम्भादिवत्तदनु = जगत्सदासीत्कुम्भ आदिवत्तदनु सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

आदि-वत् – etc. and similar to

जगत्सदासीत्कुम्भादिवत्तदनु = जगत्सदासीत्कुम्भादिवत्तत् अनु जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

तत् - that

अनु – after, behind, along with अव्यय

अनु (अव्य) - नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु। नानार्थवर्गः। अर्थः - पश्चात्, सादृश्यम्

शक्ति – power, strength, energy, ability

शक्ति (स्त्री) - शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - सामर्थ्यम्

शक्ति (स्त्री) - कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - कासूः

युतात् – as a consequence of being attached

परस्मात् - to something else

पर (नपुं) - पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् – वारिवर्गः। अर्थः - परतीरम्

पर (पुं) – अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - शत्रुः

पर (पुं) - एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः। नानार्थवर्गः। अर्थः - अन्यः, उत्तमः, दूरम्

आकाश-वायु-दहन-अम्बु-भुवो वभु-उवुः-वात-प्रसक्त-सलिलात्-इव वीचिपूरः

आकाश – sky, space, elemental ether

आकाश (पुं-नपुं) - वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी। व्योमवर्गः। अर्थः - आकाशः

वायु – wind, elemental air

वायु (पुं) - श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - वायुः

दहन – elemental fire

दहन (पुं) - हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - अग्निः

अम्बु – elemental water

अम्बु (नपुं) - अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्। वारिवर्गः। अर्थः - जलम्

भुवो – elemental earth

वभूवुर्वातप्रसक्तसलिलादिव = वभूवुः वातप्रसक्तसलिलादिव रेफः विसर्गसन्धिः

वभूवुर्वातप्रसक्तसलिलादिव = वभूवुर्वातप्रसक्तसलिलात् इव जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

वभूवुः - happened भू धातुः लिट् लकारः, प्रथम पु बहु

वात – blown by air

वात (पुं) – नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - वायुः

प्रसक्त - attached to, connected with   प्र + षञ्ज् धातुः + क्त प्रत्ययः

सलिलात् – water, tank

सलिल (नपुं) - आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्। वारिवर्गः। अर्थः - जलम्

इव – similar to

इव (अव्य) - व वा यथा तथेवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये। अव्ययवर्गः। अर्थः - साम्यम्

वीचि-पूरः

वीचि – wave, inconstancy

वीचि (स्त्री-पुं) - भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु। वारिवर्गः। अर्थः – तरङ्गः

पूरः – filled with

<u>समासाः</u>

शक्तियुतात्परस्मात्

आकाशवायुदहनाम्बुभुवो

वभूवुर्वातप्रसक्तसलिलात्

वीचिपूरः

सूक्ष्माख्यभूतगतसत्त्वरजस्तमोभि-

लिंङ्गं शरीरमुदभूदत ईश्वरेच्छा ।

पञ्चीचकारवियदादिकभूतसूक्ष्मा-

ण्यण्डं ह्यभूदत इदं सह जीवभोग्यैः ।। ५ ।।

<u>अन्वयः</u>

सूक्ष्माख्यभूतगतसत्त्वरजस्तमोभिः लिङ्गं शरीरम् उदभूत् अत ईश्वरेच्छा ।

पञ्चीचकारवियदादिकभूतसूक्ष्माणि इदं अण्डं जीवभोग्यैः सह ह्यभूदत ।। ५ ।।

The subtle entities called Sattwa, Rajas and Tamas came ; Body and Gender arose – this is the Lord’s desire. The sky and so on come forth made of the five subtle elements, the cosmic egg along with beings and their experiences.

<u>शब्दार्थः विवरणं च</u>

सूक्ष्म-आख्य-भूत-गत-सत्त्व-रजस्-तमोभिः-लिङ्गं शरीरम्-उदभूदत ईश्वर-इच्छा

सूक्ष्म – subtle, delicate

सूक्ष्म (वि) - स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - सूक्ष्मम्

सूक्ष्म (नपुं) - सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - अध्यात्मम्

आख्य – named

भूत – became, formed   भू धातुः - क्त प्रत्यय

भूत (नपुं) - पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - देवयोनिः

भूत (वि) - लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - प्राप्तम्

भूत (नपुं) - युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - आवृतम्, अतीतः, भूमिः, प्राणी, युक्तम्

गत – gone, departed, elapsed गम् धातुः + क्त प्रत्यय

सत्त्व – nature, essence, consciousness

सत्त्व (नपुं) - विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः। कालवर्गः। अर्थः - गुणः

सत्त्व (नपुं) - द्रव्यासु व्यवसायेऽपि सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - शरीरवायुः, वस्तु, व्यवसायः, जन्तुः

रजस् – cause of the great activity

रजस् (नपुं) - विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः। कालवर्गः। अर्थः - गुणः

रजस् (नपुं) - ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - आर्तवम्

रजस् (नपुं) - रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - रजः

तमोभिर्लिङ्गं = तमोभिः लिङ्गं रेफः विसर्गसन्धि

तमोभिः - darkness, ignorance, gloom

तमस् (नपुं) - तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः। दिग्वर्गः। अर्थः - राहुः

तमस् (नपुं) - विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः। कालवर्गः। अर्थः - गुणः

तमस् (नपुं) - अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः। पातालभोगिवर्गः। अर्थः - अन्धकारः

तमस् (नपुं) - रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः। नानार्थवर्गः। अर्थः - राहुः

लिङ्गं – gender

लिङ्ग (नपुं) - लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - चिह्नम्

लिङ्ग (नपुं) - लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - पुरुषलिङ्गः

शरीरम् – body

शरीर (नपुं) - गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - देहः

उदभूदत = उत् अभूत् अत जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

उत् अभूत् अत – arose thereafter

ईश्वरेच्छा = ईश्वर-इच्छा गुण स्वरसन्धि

ईश्वर – Lord

ईश्वर (पुं) - ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - शिवः

ईश्वर (पुं) - इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - अधिपतिः

इच्छा - desire

इच्छा (स्त्री) - इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः। नाट्यवर्गः। अर्थः - स्पृहा

पञ्ची-चकार-वियदादिक-भूत-सूक्ष्माणि-अण्डं हि-अभूदत इदं सह जीव-भोग्यैः

पञ्ची – five (elements)

चकार – made (in the distant past)

वियदादिक = वियद् + आदिक = वियत् + आदिक जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

वियत् – sky

वियत् (नपुं) - वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी। व्योमवर्गः। अर्थः - आकाशः

आदिक – beginning with, and so on

भूत – became, formed भू धातुः - क्त प्रत्यय

भूत (नपुं) - पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - देवयोनिः

भूत (वि) - लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - प्राप्तम्

भूत (नपुं) - युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - आवृतम्, अतीतः, भूमिः, प्राणी, युक्तम्

सूक्ष्माण्यण्डं = सूक्ष्माणि-अण्डं यण स्वरसन्धि

सूक्ष्माणि – many subtle things

सूक्ष्म (वि) - स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - सूक्ष्मम्

सूक्ष्म (नपुं) - सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - अध्यात्मम्

अण्डं – an egg

अण्ड (नपुं) - पेशी कोशो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम्। सिंहादिवर्गः। अर्थः - अण्डम्

ह्यभूदत = हि अभूत् अत यण स्वरसन्धि

ह्यभूद् अत – indeed formed progressively thereafter

इदं सह – along with this

जीव-भोग्यैः – creatures and things to be enjoyed or endured भोग्य = भुज् धातुः + ण्यत् प्रत्ययः

जीव (पुं) - जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः। दिग्वर्गः। अर्थः - बृहस्पतिः

जीव (पुं) - पूंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः – जीवनम्

भोग (पुं) - अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका। पातालभोगिवर्गः। अर्थः - सर्पशरीरम्

भोग (पुं) - भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - आनन्दः, सर्पः, स्त्र्यादिभृतिः

<u>समासा:</u>

सूक्ष्माख्यभूतगतसत्त्वरजस्तमोभिः

उदभूदत

पञ्चीचकार

वियदादिकभूतसूक्ष्माणि

ह्यभूदत

जीवभोग्यैः

सृष्ट्वा जगत्सकलमेवमशेषकर्ता
तत्प्राविशत्पुनरुपागतजीवभावः ।
विस्मृत्य सत्यसुखबोधमयस्वरूपं
भ्रान्त्या भ्रमत्यनिशमस्तविवेकलेशः ।। ६ ।।

<u>अन्वय:</u>

जगत् सकलम् एवम् सृष्ट्वा अशेष-कर्ता उपागत-जीव-भावः पुनः तत् प्राविशत् ।
सत्य-सुख-बोधमय-स्वरूपं विस्मृत्य अस्त विवेकलेशः भ्रान्त्या अनिशम् भ्रमति ।। ६ ।।

Having created the entire moving universe in this manner, the creator of this entirety again enters that by assuming/acquiring the nature of beings, having forgotten his own form of truth and happiness replete with knowledge, having lost even the slightest trace of discriminating intellect, wanders incessantly in delusion.

शब्दार्थ: विवरणं च

सृष्ट्वा जगत्सकलमेवमशेषकर्ता तत्प्राविशत्पुनरुपागतजीवभावः ।

सृष्ट्वा जगत् सकलम् एवम् अशेष-कर्ता तत् प्राविशत् पुनः उपागत-जीव-भावः ।

सृष्ट्वा – having created सृज् धातुः + क्त्वा प्रत्ययः

जगत् – the movable (universe)

जगत् (नपुं) - त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। भूमिवर्गः। अर्थः - लोकः

जगत् (वि) - त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। नानार्थवर्गः। अर्थः - चरम्

सकलम् – entire

सकल (वि) - समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके। अर्थः - समग्रम्

एवम् – thus

एवम् (अव्य) - इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्केऽर्थनिश्चये। नानार्थवर्गः। अर्थः - इव, इत्थम्

एवम् (अव्य) - व वा यथा तथेवैवं साम्येऽहो ही च विस्मये। अव्ययवर्गः। अर्थः - साम्यम्

एवम् (अव्य) - प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते। अव्ययवर्गः। अर्थः - अनुमतिः

एवम् (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - निश्चयार्थः

अशेष- without remnant

अशेष (वि) - विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

कर्ता – creator कृ धातुः तृच् प्रत्ययः

तत् - that

प्राविशत् – entered प्र + अविशत् (विश् धातुः, प्रथम पु ए कर्तरि लङ्ग लकारः)

पुनरुपागतजीवभावः = पुनः उपागतजीवभावः रेफः विसर्गसन्धि

पुनः - again

पुनर् (अव्य) - पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः। नानार्थवर्गः, अर्थः - अप्रथमः, भेदः,निश्चयार्थः

पुनर् (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः।

उपागत – came, approached, occurred, happened.

जीव – beings

जीव (पुं) - जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः। दिग्वर्गः। अर्थः - बृहस्पतिः

जीव (पुं) - पूंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - जीवनम्

भावः – intrinsic nature

भाव (पुं) - भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः, नाट्यवर्गः, अर्थः - विद्वान्

भाव (पुं) - भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु – नानार्थवर्गः। अर्थः - सत्ता, स्वभावः, अभिप्रायः, चेष्टा, आत्मा, जननम्

विस्मृत्य सत्यसुखबोधमयस्वरूपं भ्रान्त्या भ्रमत्यनिशमस्तविवेकलेशः ।। ६ ।।

विस्मृत्य सत्य-सुख-बोधमय-स्वरूपं भ्रान्त्या भ्रमति अनिशम् अस्त विवेकलेशः ।। ६ ।।

विस्मृत्य – having forgotten वि + समृ धातुः + ल्यप् प्रत्ययः

सत्य – essential truth

सत्य (वि) - सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति। शब्दादिवर्गः। अर्थः - सत्यवचनम्

सत्य (वि) - रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - शपथः, तथ्यम्

सुख – happiness

सुख (नपुं) - स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च। कालवर्गः। अर्थः - आनन्दः

बोधमय – replete with knowledge

बुध (पुं) - बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः। दिग्वर्गः। अर्थः - उत्तरदिशायाः ग्रहः

बुध (पुं) - रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ। दिग्वर्गः। अर्थः - बुधः

बुध (पुं) - विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - विद्वान्

स्वरूपं – own true form

स्व (पुं) - सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः। अर्थः - सगोत्रः

स्व (वि) - स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने। अर्थः – आत्मा, धनम्, आत्मीयम्

रूप (नपुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - नेत्रेन्द्रियविषयः

भ्रान्त्या – out of delusion — भ्रान्ति शब्दः तृ ए

भ्रान्ति (स्त्री) - समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः। धीवर्गः। अर्थः - अतस्मित्तज्ज्ञानम्

भ्रमत्यनिशमस्तविवेकलेशः - भ्रमति अनिशमस्तविवेकलेशः — यण स्वरसन्धिः

भ्रमति – wanders

भ्रम (पुं) - समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः। धीवर्गः। अर्थः - अतस्मित्तज्ज्ञानम्

भ्रम (पुं) - चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः। वारिवर्गः। अर्थः - जलनिस्सरणजालकम्

भ्रम (पुं) - ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - भ्रमणम्

अनिशम् – incessantly (nightless)

अनिश (नपुं) – सततानारताश्रान्तसन्तताविरतानिशम्। स्वर्गवर्गः। अर्थः - अविरतम्

अस्त – having given up

अस्त (पुं) - अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः। शैलवर्गः। अर्थः - पश्चिमपर्वतः

अस्त (वि) - नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - प्रेरितः

अस्त (अव्य) - सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने। अव्ययवर्गः। अर्थः - अदर्शने

विवेक-लेशः – even the slightest discrimination

विवेक (पुं) - औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता। ब्रह्मवर्गः। अर्थः – प्रकृतिपुरुषभेदज्ञानम्

लेश (पुं) - स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - सूक्ष्मम्

<u>समासा:</u>

अशेषकर्ता

उपागतजीवभावः

सत्यसुखबोधमयस्वरूपं

अनिशमस्तविवेकलेशः

इत्थं प्रमादवशतः परिमुह्यमानो

देहात्मबुद्धिपरिकल्पितकर्मबन्धः ।

स्वर्गादिभोगगमनागमनादिखिन्नो

लूतावदेष भवमभ्यगमच्चिदात्मा ॥ ७ ॥

अन्वयः

इत्थं एषः चिदात्मा प्रमादवशतः परिमुह्यमानो देहात्मबुद्धिपरिकल्पितकर्मबन्धः लूतावत् स्वर्गादिभोगगमनागमनादिखिन्नो भवम् अभ्यगमत् ॥ ७ ॥

In this manner, the mind and soul, under the influence of inattention, bewildered, bound by the contrived arrangement of body-soul-mind's karma, dejected due to the coming and going of heaven and other pleasures - like a spider (issuing its web and and later consuming it), - arrived in the world.

शब्दार्थः विवरणं च

इत्थं प्रमादवशतः परिमुह्यमानो देहात्मबुद्धिपरिकल्पितकर्मबन्धः ।

इत्थं प्रमाद-वशतः परिमुह्यमानो देह-आत्म-बुद्धि-परिकल्पित-कर्म-बन्धः ।

इत्थं - Thus, so, in this manner

प्रमाद – Carelessness, negligence, inattention, inadvertence, oversight

प्रमाद (पुं) - कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता। नाट्यवर्गः। अर्थः - अविमृष्टकृत्यम्

वशतः – one who is under the control of, influenced by

वश (पुं) - ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः क्वणे। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - इच्छा

परिमुह्यमानो – one who is bewildered or perplexed   परि + मुह् धातुः + शानच् प्रत्ययः

देह-आत्म-बुद्धि - body, soul and mind

देह (पुं-नपुं) - कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - देहः

आत्मन् (पुं) - क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्। कालवर्गः। अर्थः - आत्मा

आत्मन् (पुं) - आत्मायत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च। नानार्थवर्गः। अर्थः - ब्रह्मा, बुद्धिः, स्वभावः, देहः, धृतिः, यत्नः

बुद्धि (स्त्री) - बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

परिकल्पित – Settled, decided, made, invented, prepared, contrived, arranged   परि + कृप् धातु + क्त प्रत्यय

कर्मबन्धः – bondage of action (cycle of birth and death)   बन्धः – बन्ध् धातुः + घञ् प्रत्ययः

कर्मन् (नपुं) - कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - क्रिया

स्वर्गादिभोगगमनागमनादिखिन्नो लूतावदेष भवमभ्यगमच्चिदात्मा ॥ ७ ॥

स्वर्ग-आदि-भोग-गमन-आगमन-आदि-खिन्नो लूतावद्-एष भवम्-अभ्यगमत्-चित्-आत्मा ॥ ७ ॥

स्वर्गादि = स्वर्ग + आदि   सवर्णदीर्घ स्वरसन्धिः

स्वर्ग-आदि-भोग – enjoyment of heaven etc.

स्वर्ग (पुं) - स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः। स्वर्गवर्गः। अर्थः – स्वर्गः

भोग (पुं) - अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका। पातालभोगिवर्गः। अर्थः - सर्पशरीरम्

भोग (पुं) - भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - आनन्दः, सर्पः, स्त्र्यादिभृतिः

आगमनादि = आगमन + आदि   सवर्णदीर्घ स्वरसन्धिः

गमन-आगमन-आदि – going and coming etc.

गमन (नपुं) - यात्रा व्रज्याभिनिर्वाणं प्रस्थानं गमनं गमः। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - प्रयाणम्

खिन्नो - Depressed, afflicted, dejected, distressed, suffering pain, exhausted   खिन्न = खिद्-क्त

लूतावद् एष= लूतावत् एष   जश्त्व सन्धिः

लूतावद् एष – like a spider this

लूता (स्त्री) - लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः। सिंहादिवर्गः। अर्थः – ऊर्णनाभः

MIS

लूनाति इति लूता, feminine; synonyms तन्तुवायः,ऊर्णनाभिः, तन्त्रवायः, spider (also, ant)

There is something called लूतातन्तुन्यायः, which refers to the ability of the spider to spin a silky string and retract it. That's the process by which the creation exists.

One (चिदात्मा) enters this world, is deluded by mistaking the body for the Spirit, is tired of going to the higher worlds and returning, and has fled it (retuned like the retracted silk woven by a spider). This is a rough translation which you can refine.

लूता वत् एषः भवम् अभि अगमत् चिदात्मा

लूतावदेष भवमभ्यगमच्चिदात्मा = लूतावदेष: भवमभ्यगमच्चिदात्मा   विसर्ग लोपसन्धि:

भवमभ्यगमच्चिदात्मा = भवमभ्यगमत् चिदात्मा   स्चुत्व व्यञ्जनसन्धि:

चिदात्मा = चित् + आत्मा   जश्त्व सन्धि:

भवम् – world (birth)

भव (पुं) - व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - शिवः

भव (पुं) - दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ। नानार्थवर्गः। अर्थः - जननम्

अभ्यगमत् – arrived   अभि + अगमत्

चित्-आत्मा – conscious soul

चित् (स्त्री) – प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपत्ज्ञप्तिचेतना। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

चित् (अव्य) - यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन। अव्ययवर्गः। अर्थः – असाकल्यम्

आत्मन् (पुं) - क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्। कालवर्गः। अर्थः - आत्मा

आत्मन् (पुं) - आत्मायत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च। नानार्थवर्गः। अर्थः - ब्रह्मा, बुद्धिः, स्वभावः, देहः, धृतिः, यत्नः

<u>समासा:</u>

प्रमादवशतः

देहात्मबुद्धिपरिकल्पितकर्मबन्धः

भोगगमनागमनादि

मायायुतस्त्वगमदीश्वरतां चिदात्मा

चाविद्यया युगभवद्धृतजीवभावः ।

माया भवेद्विमलसत्त्वगुणप्रधाना

प्रोक्ता मलापिहितसत्त्वगुणा त्वविद्या ॥ ८ ॥

Possibly not युगभवद्धृतजीवभावः but युगभवद्भृतजीवभावः

<u>अन्वय:</u>

मायायुत चिदात्मा: तु ईश्वरतां अगमद् च अविद्यया भृतजीवभावः युगभवद्

माया विमलसत्त्वगुणप्रधाना भवेत् अविद्या तु मलअपिहितसत्त्वगुणा प्रोक्ता

Endowed with illusory Maya, came the mind and soul from the Lord, and through ignorance (a sense of "I") supporting the nature of an isolated Being, abandonement (of Ishwara) happened. Maya is predominantly the blemishless Sattva Guna (Truth-Existence). Ignorance (a sense of "I") is said to be Sattva covered by blemish.

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>

मायायुतस्त्वगमदीश्वरतां चिदात्मा चाविद्यया युगभवद्धृतजीवभावः ।

माया-युत: तु अगमद् ईश्वरतां चिदात्मा च अविद्यया युगभवद् धृत-जीव-भावः ।

मायायुतस्त्वगमद् ईश्वरतां = मायायुतस्त्वगमत् ईश्वरतां — जश्त्व व्यञ्जनसन्धि:

मायायुतस्त्वगमत् = मायायुतस्तु अगमत् — यण स्वरसन्धि:

मायायुतस्तु = मायायुत: तु — सकार विसर्गसन्धि

चिदात्मा = चित् आत्मा — जश्त्व व्यञ्जनसन्धि:

युगभवद् धृत-जीव-भावः = युगभवत् धृतजीवभावः — जश्त्व व्यञ्जनसन्धि:

युगभवद् भृत-जीव-भावः = युगभवत् भृतजीवभावः

माया – illusion

माया (स्त्री) - स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः। शूद्रवर्गः। अर्थः - इन्द्रजालादिमाया

युतः - united with, endowed with, attached to.

तु – nevertheless, on the other hand, on the contrary

तु (अव्य) - स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे। नानार्थवर्गः। अर्थः - भेदः, अवधारणम्

तु (अव्य) - तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति। अव्ययवर्गः। अर्थः - पादपूरणम्

तु (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - निश्चयार्थः

अगमत् – went — गम् धातु, लुङ् लकारः, प्रथम पु ए

ईश्वरतां – superiority, to the status of Ishwara (Godliness)

ईश्वरता - प्रभुता, प्रभुत्वम्, ईशता, ईश्वरत्वम्

चिदात्मा च – mind and soul

चित् (स्त्री) – प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

~~चित् (अव्य) – यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन। अव्ययवर्गः। अर्थः – असाकल्यम्~~

अविद्यया – through (by) nescience

युग् अभवद् – abandonment ~~the era (yuga)~~ came to be

धृत-जीव-भावः

धृत - Held, carried, borne, supported, possessed, kept, preserved, retained, seized, grasped

भृत – supported, maintained, borne

जीव-भावः – the nature of an individual being

जीव (पुं) - जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः। दिग्वर्गः। अर्थः - बृहस्पतिः

जीव (पुं) - पूंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - जीवनम्

भाव (पुं) - भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः। नाट्यवर्गः। अर्थः - विद्वान्

भाव (पुं) - भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु। नानार्थवर्गः। अर्थः - सत्ता, स्वभावः, अभिप्रायः, चेष्टा, आत्मा, जननम्

माया भवेद्विमलसत्त्वगुणप्रधाना प्रोक्ता मलापिहितसत्त्वगुणा त्वविद्या

माया भवेद् विमल-सत्त्व-गुण-प्रधाना प्रोक्ता मल-अपिहित-सत्त्व-गुणा तु अविद्या

भवेद् विमलसत्त्वगुणप्रधाना = भवेत् विमलसत्त्वगुणप्रधाना जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

त्वविद्या = तु अविद्या यण स्वरसन्धिः

माया – illusion, trickery

माया (स्त्री) - स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः। शूद्रवर्गः। अर्थः - इन्द्रजालादिमाया

भवेत् – is, maybe, should be भू धातुः, विधिलिङ् लकारः, प्रथम पु ए

विमल-सत्त्व-गुण-प्रधाना

विमल – clear, unblemished, spotless

मल (पुं-नपुं) - तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - मलम्

मल (पुं-नपुं) - मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम्। नानार्थवर्गः। अर्थः - पापम्, पुराणकिट्टम्

सत्त्व – Truth/Existence/Consciousness

सत्त्व (नपुं) - विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः। कालवर्गः। अर्थः - गुणः

सत्त्व (नपुं) - द्रव्यासु व्यवसायेऽपि सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - शरीरवायुः, वस्तु, व्यवसायः, जन्तुः

गुण – quality

गुण (पुं) - लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मोर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - ज्या

गुण (वि) - आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः। वैश्यवर्गः। अर्थः - पाककर्ता

गुण (पुं) - शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः। शूद्रवर्गः। अर्थः - रज्जुः

गुण (पुं) - मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्वशौर्यसन्ध्यादिके गुणः। नानार्थवर्गः। अर्थः - रूपरसगन्धादयः, सत्वरजस्तमाः, शुक्लनीलादयः, सन्धिविग्रहादयः

प्रधाना – prominent, principally inherent प्र+धा+ल्युट्

प्रोक्ता – it is said प्र + वच् + क्त

मल-अपिहित-सत्त्वगुणा तु

मल – blemish

मल (पुं-नपुं) - तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - मलम्

मल (पुं-नपुं) - मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम्। नानार्थवर्गः। अर्थः - पापम्, पुराणकिट्टम्

अपिहित – closed, covered, concealed अपि+धा+क्त

सत्त्वगुणा – quality of Truth/Existence/Consciousness

अविद्या – nescience, sense of “I”

अविद्या (स्त्री) - मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम्। धीवर्गः। अर्थः - अज्ञानम्

<u>समासा:</u>

मायायुत:

युगभवद्

धृतजीवभावः

विमलसत्त्वगुणप्रधाना

मलापिहितसत्त्वगुणा

एकोऽप्यनेक इव भाति शरीरभेदा-
दात्मा घटादिगतभेदवशाद्वियद्वन् ।
देहेन्द्रियादिषु चलत्सु निजप्रकाशा-
त्पूर्णोऽपि निश्चलतरोऽपि विकारवद्वत् ॥ ९ ॥

<u>अन्वय:</u>

एक: अपि आत्मा शरीर-भेदात् अनेक इव भाति वियद्वन् घट-आदि-गत-भेद-वशात् वत् ।
निज-प्रकाशात्-पूर्ण: अपि देह-इन्द्रिय-आदिषु निश्चलतर: अपि चलत्सु विकारवत् ॥ ९ ॥

Although one Atma shines like many because of bodily differences; similarly the one Ether/Sky entering pot etc. is subject to division; the One that is complete/full due to innermost light (appears) in the forms of body-senses-etc.; the utmost-stillness (appears) in movement; all appear to be of changing nature.

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>

एकोऽप्यनेक इव भाति शरीरभेदादात्मा घटादिगतभेदवशाद्वियद्वन् ।
एक: अपि अनेक इव भाति शरीर-भेदात् आत्मा घट-आदि-गत-भेद-वशात् वियद्वन् ।

एकोऽप्यनेक = एकोऽपि अनेक — यण स्वरसन्धि:
एकोऽपि = एको अपि — पूर्वरूप स्वरसन्धि:
एकोऽपि = एक उ अपि = एक: अपि — उकार विसर्गसन्धि: + गुण स्वरसन्धि: + पूर्वरूप स्वरसन्धि:
अनेक इव = अनेक: इव — लोप: विसर्गसन्धि:

एकोऽप्यनेक इव भाति – although one shines like many

एक (वि) - साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - असहायः
एक (वि) - भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - भिन्नार्थकाः
एक (वि) - वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः। नानार्थवर्गः। अर्थः - अन्यः, केवलः, मुख्यः
अपि (अव्य) - गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि। नानार्थवर्गः। अर्थः - गर्हा, प्रश्नः, शङ्का, सम्भावना, समुच्चयः

शरीरभेदादात्मा = शरीर-भेदात् आत्मा — जश्त्व व्यञ्जनसन्धि:

शरीर-भेदात् – on account of bodily differences

शरीर (नपुं) - गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः। मनुष्यवर्गः। अर्थः – देहः
भेद (पुं) - भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - उपायाः
भेद (पुं) - भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - भेदः

आत्मा - the soul

आत्मन् (पुं)- क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्। कालवर्गः । अर्थः – आत्मा Soul
आत्मन् (पुं) - आत्मायत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च। नानार्थवर्गः । अर्थः - ब्रह्मा, बुद्धिः, स्वभावः, देहः, धृतिः, यत्नः

घट-आदि-गत-भेद-वशात् – entering pot etc. is subject to differences;

घट (पुं) - घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः। वैश्यवर्गः। अर्थः – घटः
भेद (पुं) - भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - उपायाः
भेद (पुं) - भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः – भेदः

वश (पुं) - ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः क्वणे। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - इच्छा

वियद्वन् = वियद् वन् = वियत् वन् जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

वियद्वन् – the one Ether/Sky

वियत् (नपुं) - वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी। व्योमवर्गः। अर्थः - आकाशः

देहेन्द्रियादिषु चलत्सु निजप्रकाशात्पूर्णोऽपि निश्चलतरोऽपि विकारवद्वत् ॥ ९ ॥

देह-इन्द्रिय-आदिषु चलत्सु निज-प्रकाशात्-पूर्णः अपि निश्चलतरः अपि विकारवत्-वत् ॥ ९ ॥

देह-इन्द्रिय-आदिषु – in body, senses etc.

देह (पुं-नपुं) - कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। अर्थः – देहः

इन्द्रिय (नपुं) - गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम्। धीवर्गः। अर्थः - चक्षुरादीन्द्रियम्

इन्द्रिय (नपुं) - शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च। मनुष्यवर्गः। अर्थः - रेतस्

चलत्सु – in motion चल् धातु, शतृ प्रत्यय, पुँ/नपुँ, सप् बहु

निजप्रकाशात्पूर्णोऽपि = निजप्रकाशात्पूर्णो अपि = निजप्रकाशात्पूर्ण उ अपि = निजप्रकाशात्पूर्णः अपि

उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः

निज-प्रकाशात्-पूर्णः - complete/full due to innermost light

निज (विं) - अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - आत्मीयम्, नित्यम्

प्रकाश (पुं) - रोचिः शोचिरुभे क्लीबे प्रकाशो द्योत आतपः। दिग्वर्गः। अर्थः - आतपः

प्रकाश (पुं) - प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः। नानार्थवर्गः। अर्थः - अतिप्रसिद्धः

अपि – also

अपि (अव्य – गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वप। नानार्थवर्गः। अर्थः - गर्हा, प्रश्नः, शङ्का, सम्भावना, समुच्चयः

निश्चलतरोऽपि = निश्चलतरो अपि = निश्चलतर उ अपि = निश्चलतरः अपि उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः

निश्चलतरः - utmost stillness

विकारवद्वत् = विकारवत् वत् = विकारवद् वत् जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

विकारवत् – like changes in nature/character

विकार (पुं) - विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधक।नाट्यवर्गः। अर्थः - मनोविकारः

विकार (पुं) - परिणामो विकारे द्वे समे विकृतिविक्रिये। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः – प्रकृतेरन्यथाभावः

<u>समासाः</u>

शरीरभेदात्

घटादिगतभेदवशात्

देहेन्द्रियादिषु

निजप्रकाशात्

निश्चलतरः

विकारवद्वत्

एवं भवार्णवनिमज्जनदुःखितेषु

लोकेषु पूर्वजनिसंचितपुण्यपुञ्जैः ।

कश्चिद्विशुद्धमतिरेत्य गुरुं कृपाब्धिं
प्राह प्रणम्य भवसागरलङ्घनेच्छुः ॥ १० ॥

<u>अन्वय:</u>

एवं कश्चिद् पूर्वजनिसंचितपुण्यपुञ्जैः विशुद्धम्, भवार्णवनिमज्जनदुःखितेषु लोकेषु भवसागरलङ्घनेच्छुः अतिरेत्य गुरुं कृपाब्धिं प्रणम्य प्राह ॥ १० ॥

Thus, someone thus purified by collection of heaps of holy deeds in prior births, (now) immersed in the agitated mundane life and sorrows of these worlds, desirous of leaping over the ocean of worldly existence, approaching a teacher who is an ocean of mercy, bowed down and said.

<u>शब्दार्थः विवरणं च</u>

एवं भवार्णवनिमज्जनदुःखितेषु लोकेषु पूर्वजनिसंचितपुण्यपुञ्जैः ।

एवं भव-अर्णव-निमज्जन-दुःखितेषु लोकेषु पूर्व-जनि-संचित-पुण्य-पुञ्जैः ।

एवं – thus, in this manner, similar, equivalent, like this, साम्यम्, सादृश्यम्, यथा

भव - arising or produced from, originating in, birth, production, worldly existence, mundane life, the world.

अर्णव - being agitated, foaming, restless, the (foaming) sea, ocean

निमज्जन - bathing, diving, plunging, sinking — नि + मस्ज् + ल्युट्

दुःखितेषु – in those who are distressed, afflicted, pained — दुःख + इतच् (तद्धित प्रत्ययः)

लोकेषु – in the worlds (division of the universe)

पूर्व – previous, antecedent, first, former, eastern, established, customary, of long standing

जनि - birth, creation, production

संचित - heaped up, accumulated, hoarded, collected. यस्य सङ्ग्रहः कृतः — सं + चि + क्त प्रत्ययः

पुण्य - Holy, sacred, pure, good, meritorious, virtuous, righteous, auspicious, propitious

पुञ्जैः - through a heap, multitude, quantity, mass, collection

कश्चिद्विशुद्धमतिरेत्य गुरुं कृपाब्धिं प्राह प्रणम्य भवसागरलङ्घनेच्छुः ॥ १० ॥

कश्चिद् विशुद्धम् अतिरेत्य गुरुं कृपा-आब्धिं प्राह प्रणम्य भव-सागर-लङ्घन-इच्छुः ॥ १० ॥

कश्चिद् विशुद्धम् = कश्चित् विशुद्धम् — जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

कश्चिद् - Some body, some one, a certain one, कश्चन

विशुद्धम् - Purified, cleansed, pure, free from vice, sin, or imperfection, Spotless, stainless, virtuous, pious, straightforward

अतिरेत्य = अतिर् + एत्य = अतिः + एत्य — रेफः विसर्गसन्धि

अतिः - very, too, exceedingly, excessively, very much

एत्य - Having gone to or approached. — अव्ययः

गुरुं - a father, forefather, ancestor, venerable or respectable person, an elderly personage or relative, the elders, a teacher, preceptor, particularly, a religious teacher, spiritual preceptor, (technically a Guru is one who performs the purificatory ceremonies over a boy and instructs him in the Vedas), lord, head, superintendent, ruler, Name. of Bṛihaspati, the preceptor of the gods

कृपा – tenderness, compassion

अब्धिं – ocean, pond lake

प्राह – said आह = ब्रवीति प्र + आह (ब्रू धातुः, लट्, प्रथम पु ए)

bow down, salute, be humble, to pervade अह् धातु, लिट् लकार प्रथम पु ए

प्रणम्य - bow down, salute, make a low obeisance to, be humble प्र + नम् + ल्यप्

भव - worldly existence, the world

सागर - ocean, sea

लङ्घन - going by leaps, traversing, passing over

इच्छुः – desirous, wishing इष् धातुः, उस् प्रत्ययः, इच्छतीति

समासा:

भवार्णवनिमज्जनदुःखितेषु

पूर्वजनिसंचितपुण्यपुञ्जैः

कश्चिद्विशुद्धमतिरेत्य

भवसागरलङ्घनेच्छुः

संसारघोरजलधौ भगवन्नपारे

तापत्रयौघदहने सहजारिनक्रे ।

मोहाम्भसि प्रचलदुद्भवमृत्युभङ्गे

वीक्ष्यान्तरस्मि पतितं जगदद्य भीतः ॥ ११ ॥

अन्वय:

भगवन् संसारघोरजलधौ अपारे तापत्रयौघदहने सहजारिनक्रे ।

मोहाम्भसि प्रचलदुद्भवमृत्युभङ्गे वीक्ष्य अन्तः जगद् अद्य भीतः पतितं अस्मि ॥ ११ ॥

O Lord, in this terrifying ocean of worldly existence, without shores, in the streams of the three thirsts, verily filled with foes and crocodiles, in this ocean of delusion, in this ongoing birth-death-and-decay, having seen the lowest of the world, I am today fallen in fear

शब्दार्थ: विवरणं च

संसारघोरजलधौ भगवन्नपारे तापत्रयौघदहने सहजारिनक्रे ।

संसार-घोर-जलधौ भगवन् अपारे तापत्रय-औघ-दहने सहज-अरि-नक्रे ।

संसार-घोर-जलधौ

संसार – circuit of worldly life, secular life, mundance existence, the world

घोर – terrific, frightful, horrible, awful

घोर (वि) - दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्। नाट्यवर्गः। अर्थः - भयानकरसः

जलधौ – in the ocean जलधि शब्दः, सप्तमी एक

भगवन्नपारे = भगवन् अपारे ङमुटागम व्यञ्जनसन्धिः

भगवन् - O wise one भगवत् शब्दः पुँ सप्तमी ए

भगवत् (पुं) - समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - बुद्धः

अपारे – shoreless, boundless, unbounded, unlimited, difficult to be crossed

पार (नपुं) - पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम्। वारिवर्गः। अर्थः - परतीरम्

ताप-त्रय-औघ-दहने

ताप – heat misery, sorrow

त्रय – of three kinds

औघ – flow, stream, flood

दहने – in burning, in consuming by fire, in destruction

दहन (पुं) - हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - अग्निः

सहज-अरि-नक्रे

सहजारि = सहज-अरि — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

सहज – born together or innate natural state

सहज (पुं) - समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - एकोदरभ्राता

अरि – (अरिः) foe

अरि (पुं) - रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - शत्रुः

नक्रे – crocodile, alligator, also, upper timber of door, also nose

नक्र (पुं) - ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता। वारिवर्गः। अर्थः - नक्रः

मोहाम्भसि प्रचलदुद्भवमृत्युभङ्गे वीक्ष्यान्तरस्मि पतितं जगदद्य भीतः ॥ ११ ॥

मोह-अम्भसि प्रचलद् उद्भव-मृत्यु-भङ्गे वीक्ष्या-अन्तरस्मि पतितं जगद् अद्य भीतः ॥ ११ ॥

मोहाम्भसि = मोह-अम्भसि — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

मोह - perplexity, delusion, confusion

अम्भसि - in water — सकारान्त अम्भस् शब्दः, सप् ए

प्रचलदुद्भवमृत्युभङ्गे = प्रचलद् + उद्भवमृत्युभङ्गे = प्रचलत् + उद्भवमृत्युभङ्गे — प्रचलद् + उद्भवमृत्युभङ्गे

प्रचलत् - Going, proceeding far, prevailing, being customary — प्र + चल् + शतृ ; नपुं

उद्भव-मृत्यु-भङ्गे

उद्भव – production, creation, birth, generation

मृत्यु – death

भङ्गे - breaking, shattering, tearing down, dividing, decay

वीक्ष्यान्तरस्मि = वीक्ष्य-अन्तरस्मि — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

वीक्ष्यान्तरस्मि = वीक्ष्यान्तः अस्मि — रेफः विसर्गसन्धि

वीक्ष्य – to be looked at, visible, perceptible — वि + ईक्ष् + ण्यत्

अन्तः - near, last, lowest,

अन्त (पुं) - अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम्। अर्थः - मरणम्

अन्त (पुं-नपुं) - अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः। अर्थः – अन्त्यम्

अस्मि – I am

पतितं – fallen, dropped — पत् धातुः + क्त प्रत्ययः

जगदद्य = जगद् अद्य = जगत् अद्य — जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

जगत् – moving, movable, universe

जगत् (नपुं) - त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। भूमिवर्गः। अर्थः - लोकः

जगत् (वि) - त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। नानार्थवर्गः। अर्थः - चरम्

अद्य - today

अद्य (अव्य) - अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात्। अव्ययवर्गः। अर्थः - अस्मिन्नहनि

भीतः – frightened, terrified भी धातुः + क्त प्रत्ययः

<u>समासाः</u>

संसारघोरजलधौ

तापत्रयौघदहने

सहजारिनक्रे

मोहाम्भसि

प्रचलदुद्भवमृत्युभङ्गे

मातुः स्थितस्य जठरे वचसां च दूरं
दुःखं पुनर्जननकालभवं दुरूह्यम् ।
बाल्येऽपि दुःखमविषह्यमवारणीय-
मालोच्य भीतिरधुना महती ममोत्था ॥ १२ ॥

<u>अन्वयः</u>

पुनर्जननकालभवं, मातुः जठरे स्थितस्य च दूरं दुःखं वचसां दुरूह्यम् ।

अविषह्यम् अवारणीयम् दुःखम् बाल्ये अपि आलोच्य अधुना मम महती भीतिः उत्था ॥ १२ ॥

At the time of rebirth happening, extreme pain of one who situated in mother’s womb, is indescribable by words. After thinking about difficult incurable sorrow during childhood also, now my great terror has arisen.

<u>शब्दार्थः विवरणं च</u>

मातुः स्थितस्य जठरे वचसां च दूरं दुःखं पुनर्जननकालभवं दुरूह्यम् ।

मातुः स्थितस्य जठरे वचसां च दूरं दुःखं पुनर्-जनन-काल-भवं दुरूह्यम् ।

मातुः – mother’s मातृ शब्दः षष्टी एक

मातृ (स्त्री) - अम्बा माताथ बाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः। नाट्यवर्गः। अर्थः - माता

मातृ (स्त्री) - जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा। मनुष्यवर्गः। अर्थः - जननी

मातृ (स्त्री) - माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी। वैश्यवर्गः। अर्थः - गौः

स्थितस्य - one who is sitting स्था धातुः, क्त प्रत्ययः, षष्टी ए

जठरे – in womb

जठर (पुं-नपुं) - पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं स्तनौ कुचौ। मनुष्यवर्गः। अर्थः - जठरम्

जठर (पुं-नपुं) - जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः। नानार्थवर्गः। अर्थः - कठिनम्

वचसां च – and by words वचस् शब्दः तृतीया ए

वचस् (नपुं) - व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः। शब्दादिवर्गः। अर्थः - वचनम्

दूरं - far

दूर (वि) - नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - दूरम्

दुःखं – sorrow | दुष्टानि खानि यस्मिन्, दुष्टं खनति

पुनर्-जनन-काल-भवं

पुनर् – again, return, furthermore | अव्ययः

पुनर् (अव्य) - पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - अप्रथमः, भेदः

पुनर् (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - निश्चयार्थः

जनन – producing, causing, being born

जनन (नपुं) - जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः। कालवर्गः। अर्थः - जननम्

जनन (नपुं) – सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - वंशः

काल – time, black

काल (पुं) - कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - यमः

काल (पुं) - कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ / पक्षतिः। कालवर्गः। अर्थः - समयः

काल (पुं) - कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकः। धीवर्गः। अर्थः - कृष्णवर्णः

भवं - arising or produced from, originating in, birth, production, the world.

भव (पुं) - व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः। स्वर्गवर्गः। अर्थः – शिवः

भव (पुं) - दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ। नानार्थवर्गः। अर्थः - जननम्

दुरूह्यम् – difficult to know, conjecture, infer, reason | दुर्+ऊह+ण्यत्

बाल्येऽपि दुःखमविषह्यमवारणीयमालोच्य भीतिरधुना महती ममोत्था ॥ १२ ॥

बाल्ये-अपि दुःखम्-अविषह्यम्-अवारणीयम्-आलोच्य भीतिः-अधुना महती मम-उत्था ॥ १२ ॥

बाल्येऽपि = बाल्ये-अपि | पूर्वरूप स्वरसन्धिः

बाल्ये – in childhood

अपि - also

दुःखम्-अविषह्यम्-अवारणीयम्-आलोच्य

दुःखम् – sorrow, difficulty | दुष्टानि खानि यस्मिन्, दुष्टं खनति

अविषह्यम् – difficult to decide, impractical, inaccessible | अ + वि + सह्/षह् + ण्यत्

अवारणीयम् – unrestrainable, unable to be warded off, incurable | अ + वृ + णिच् + अनीयर्

आलोच्य – having considered | आङ् + लोच् + ण्यत्

भीतिरधुना = भीतिः-अधुना

भीतिः - fear, apprehension, dread, terror

भीति (स्त्री) - चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम्। नाट्यवर्गः। अर्थः - भयम्

अधुना – at present time | अव्यय

अधुना (अव्य) - एतर्हि संप्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा। अव्ययवर्गः। अर्थः - अस्मिन्काले

महती – greatness, importance | महत् + ङीष् (स्त्री प्रत्यय)

महती (स्त्री) - वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि सम्पदि। नानार्थवर्गः। अर्थः - वीणाभेदः

ममोत्था = मम-उत्था | गुण स्वरसन्धिः

उत्था = उत् स्था = उद् स्था   पूर्वसवर्ण व्यञ्जनसन्धिः

मम – मय, मिने

उत्था – to get up, stand, rise, raise oneself

समासा:

पुनर्जननकालभवं

तारुण्यमेत्य कुलयौवनरूपसंप-

द्विद्यात्मगर्वपिहितात्महिताभिलाषः

विण्मूत्रमांसरुधिरास्थिमये शरीरे

नार्या रुचिं समुपयाति जनो विचित्रम् ॥ १३ ॥

अन्वय:

विचित्रम् जनो तारुण्यम् एत्य कुल-यौवन-रूप-संपद्-विद्या-आत्म-गर्व-पिहित-आत्महित-अभिलाषः

विण्मूत्र-मांस-रुधिर-अस्थिमये शरीरे रुचि समुपयाति न आर्या ॥ १३ ॥

Astounding. A person, having reached youthfulness, in whom desire of what is beneficial to the Self is covered up by pride in dynasty, youth, form, success, knowledge and ego, reaches a state where taste lies in the body which is infused with excrement, urine, flesh, blood, bones, and not something nobler.

शब्दार्थः विवरणं च

तारुण्यमेत्य कुलयौवनरूपसंपद्विद्यात्मगर्वपिहितात्महिताभिलाषः

तारुण्यम् एत्य कुल-यौवन-रूप-संपद्-विद्या-आत्म-गर्व-पिहित-आत्महित-अभिलाषः

तारुण्यम् – youthfulness, freshness   तरुण + ष्यञ्

तारुण्य (नपुं) - शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे। मनुष्यवर्गः। अर्थः - तारुण्यम्

एत्य – having gone   अव्यय, प्र + इ + ल्यप् = प्रेत्य

कुल – family, race

कुल (नपुं) - सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम्। सिंहादिवर्गः। अर्थः - सजातीयसमूहः

कुल (नपुं) – सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - वंशः

कुल (नपुं) - कुलं गृहेऽपि तालाङ्के कुबेरे चैककुण्डलः। नानार्थवर्गः। अर्थः - गृहम्

यौवन – youth   अण् तद्धित प्रत्यय

यौवन (नपुं) - शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे। मनुष्यवर्गः। अर्थः - तारुण्यम्

रूप – form

रूप (नपुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - नेत्रेन्द्रियविषयः

संपद् - turn out well, succeed, prosper, be accomplished

विद्या- knowledge

आत्म – self (lower case s)

आत्मन् (पुं) - क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्। कालवर्गः। अर्थः - आत्मा

आत्मन् (पुं) - आत्मायत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च। नानार्थवर्गः। अर्थः - ब्रह्मा

गर्व – pride, arrogance

गर्व (पुं) - गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः। नाट्यवर्गः। अर्थः - अहङ्कारः

पिहित - shut, closed, barred, covered, concealed, hidden, filled or covered

आत्महित – suitable, fit, appropriate, beneficial for the Self (uppercase S)

अभिलाषः – desire, wish

अभिलाष (पुं) - कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः। नाट्यवर्गः। अर्थः - स्पृहा

विण्मूत्रमांसरुधिरास्थिमये शरीरे नार्या रुचि समुपयाति जनो विचित्रम् ॥ १३ ॥

विण्-मूत्र-मांस-रुधिर-अस्थि-मये शरीरे न आर्या रुचि समुपयाति जनो विचित्रम् ॥ १३ ॥

विण्मूत्र = विण् मूत्र = विष् मूत्र

विष् – excrement

मूत्र – urine

मूत्र (नपुं) - मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - मूत्रम्

मांस – flesh, meat

मांस (नपुं) - पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - मांसम्

रुधिर – blood

रुधिर (नपुं) - रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - रक्तम्

अस्थि - bones

मये – filled with, made of, infused with

शरीरे – in body

शरीर (नपुं) - गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - देहः

न - not

आर्या – respect worthy ऋ+ण्यत्+ टाप्

आर्या (स्त्री) - आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा। स्वर्गवर्गः। अर्थः - पार्वती

रुचि – beauty, taste, appetite

रुचि (स्त्री) - स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः। दिग्वर्गः। अर्थः - प्रभा

रुचि (स्त्री) - अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्। नानार्थवर्गः। अर्थः - अत्यासक्तिः, किरणः, स्पृहा

समुपयाति – falls into state of

जनो - people

विचित्रम् – astounding, strange

<u>समासा:</u>

कुलयौवनरूपसंपद्विद्यात्मगर्वपिहितात्महिताभिलाषः

विण्मूत्रमांसरुधिरास्थिमये

सर्वापदां निलयमेत्य वयोऽधिकत्वं

जन्तुः सुखं न लभते ह्यपि किंचिदत्र |

पुंसामिहास्ति न भयं खलु मृत्युतोऽन्य-

द्धिक्कृत्य संसृतिमिमामभवं विरक्तः ॥ १४ ॥

अन्वयः

सर्व-अपदां निलयम् वयो-अधिकत्वं एत्य जन्तुः सुखं अत्र किंचित् ह्यपि न लभते |

पुंसाम् इह मृत्युतो अन्यत् भयं खलु न अस्ति इमाम् संसृतिम् धिक् कृत्य विरक्तः अभवं ॥ १४ ॥

MIS MIS MIS MIS

जन्तुः वयो-अधिकत्वं एत्य अत्र सुखं किंचित् ह्यपि न लभते सर्व-अपदां निलयम् |

इह पुंसाम् मृत्युतो अन्यत् भयं खलु न अस्ति इमाम् संसृतिम् धिक् कृत्य विरक्तः अभवं ॥ १४ ॥

jantuḥ vayo'dhikatvam etya atra sukhaṁ kiñcit api na labhate hi; iha puṁsām mṛtyuto'nyat na khalu bhayam asti; (aham)

imāṁ saṁsṛtiṁ sarva āpadāṁ nilayaṁ dhikkṛtya viraktaḥ abhavam.

Always living in impermanent lairs, reaching advanced age, beings do not even get even a little happiness here. Here there is verily no fear in men, making things other than death their purpose/direction to this life, exist without concerns.

शब्दार्थः विवरणं च

सर्वापदां निलयमेत्य वयोऽधिकत्वं जन्तुः सुखं न लभते ह्यपि किंचिदत्र |

सर्व-अपदां निलयम् एत्य वयो अधिकत्वं जन्तुः सुखं न लभते हि अपि किंचित् अत्र |

सर्वापदां = सर्व-अपदां — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

सर्व-अपदां – having no footing in anything — अपदा (स्त्री)

सर्व (पुं) - ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - शिवः

सर्व (वि) - गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

निलयमेत्य = निलयम् एत्य

निलयम् एत्य – reaching house

निलय (पुं) - गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः। पुरवर्गः। अर्थः - गृहम्

वयोऽधिकत्वं = वयो अधिकत्वं = वयः अधिकत्वं — उकार विसर्ग सन्धीः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः

वयो – age, — वयस् शब्दः, वयः in समासाः

वयः = weaver, not relevant

वयस् (नपुं) - पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः। नानार्थवर्गः। अर्थः - पक्षी, बाल्यादिः

अधिकत्वं – excessiveness — अधिक + त्व तद्धित प्रत्यय

अधिक (वि) - नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम्। वैश्यवर्गः। अर्थः - अधिकफलम्

जन्तुः – animal, living being

जन्तु (पुं) - प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः। कालवर्गः। अर्थः - प्राणी

सुखं – happiness

सुख (नपुं) - स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च। कालवर्गः। अर्थः - आनन्दः

न – no, not

लभते - obtainsा

ह्यपि = हि अपि यण स्वरसन्धिः

ह्यपि – and also

अपि (अव्य) – गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि। नानार्थवर्गः। अर्थः - गर्हा, प्रश्नः, शङ्का, सम्भावना, समुच्चयः

किंचिदत्र = किंचित् अत्र

किंचित् अत्र – somethng small here

किञ्चित् (अव्य) - किञ्चिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तरे. अव्ययवर्गः. अर्थः - अल्पम्

पुंसामिहास्ति न भयं खलु मृत्युतोऽन्यद्धिक्कृत्य संसृतिमिमामभवं विरक्तः ॥ १४ ॥

पुंसाम् इह अस्ति न भयं खलु मृत्युतो अन्यत् धिक् कृत्य संसृतिम् इमाम् अभवं विरक्तः ॥ १४ ॥

सामिहास्ति = पुंसाम् इह अस्ति

पुंसाम् – of people पुंस् शब्दः, षष्ठी बहु

इह – here अव्यय

अस्ति – is, exists

न – no, not

भयं – fear

भय (नपुं) - चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम्। नाट्यवर्गः। अर्थः - भयम्

खलु - truly

खलु (अव्य) - निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु। नानार्थवर्गः। अर्थः - अनुनयः, जिज्ञासा, निषेधः, वाक्यालङ्कारः

मृत्युतोऽन्यद्धिक्कृत्य = मृत्युतो अन्यद्धिक्कृत्य = मृत्युतो अन्यत् धिक् कृत्य पूर्वरूप स्वरसन्धिः

मृत्युतो – from fear

मृत्यु (स्त्री-पुं) - अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - मरणम्

अन्यत् – many other अव्ययम्, अन् + बाहुल्यात् यत्

अन्य (वि) - भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - भिन्नार्थकाः

धिक् - direction, goal

धिक् (अव्य) - पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ्निर्भत्सननिन्दयोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - निर्भर्त्सनम्, निन्दा

कृत्य – what ought to be done कृ + क्यप् तुगागमश्च

संसृतिमिमामभवं = संसृतिम् इमाम् अभवं

संसृति सं + सृ + क्तिन्

संसृतिम् – (to the) course, current, flow, worldly life, courses of the world, transmigration

इमाम् – to these इदम् शबदः स्त्री द्वि एक

अभवं – happened, existed, occurred भू धातुः, भ्वादिगण, परस्मै, लङ्, उत्तम पु एक

विरक्तः - free from passion or worldly attachment, deep red वि + रन्ज + क्तः

समासा:
सर्वापदां
वयोऽधिकत्वं

स्वामिन्कथं मम भवार्णवलङ्घनं स्या-
दायासलेशरहितं वद तत्र हेतुम् ।
श्रुत्वा तु शिष्यवचनं रमणीयमित्थं
प्रत्युत्तरं गुरुरदात्कृतमन्दहासः ॥ १५ ॥

अन्वय:
स्वामिन् मम भवार्णवलङ्घनं आयासलेशरहितं कथं स्यात् तत्र हेतुम् वद ।
रमणीयम् शिष्यवचनं श्रुत्वा तु गुरुः कृतमन्दहासः इत्थं प्रत्युत्तरं अदात् ॥ १५ ॥

O Guru, how can my traversing of the ocean of the world takeplace, without even the slightest effort. Tell me the cause there (of this world). Upon hearing these delightful words of the student, the teacher, after completing a soft chuckle, gave this response.

शब्दार्थ: विवरणं च
स्वामिन्कथं मम भवार्णवलङ्घनं स्यादायासलेशरहितं वद तत्र हेतुम् ।
स्वामिन् कथं मम भव-अर्णव-लङ्घनं स्यात्-आयासलेश-रहितं वद तत्र हेतुम् ।

स्वामिन् – addressing Swami (Master), also implies Lord of the Universe
स्वामिन् (पुं) - स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - राजा
स्वामिन् (पुं) - इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - अधिपतिः
कथं – how, in what manner अव्यय
मम – mine, my अस्मद् शब्दः, षष्ठी ए
भवार्णवलङ्घनं = भव अर्णवलङ्घनं सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः
भव – worldly existence, the created world
भव (पुं) - व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः। स्वर्गवर्गः
भव (पुं) - दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ। नानार्थवर्गः। अर्थः - जननम्
अर्णव – restless ocean
अर्णव (पुं) - उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः। वारिवर्गः। अर्थः - समुद्रः
लङ्घनं – crossing, leaping jumping, traversing
स्यादायासलेशरहितं = स्याद् आयासलेशरहितं = स्यात् आयासलेशरहितं जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः
स्यात् – may it be so अस् धातु, विधिलिङ्, प्रथम पु ए
आयास-लेश – small effort, small exertion
लेश (पुं) - स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - सूक्ष्मम्
रहितं – without, free from, रह् + क्त

वद – (you) speak, tell वद् लोट् मध्य ए

वद (वि) - वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिस्समौ। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः – वक्ता WOW

तत्र – there

हेतुम् – cause, means

हेतु (पुं) - हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्। कालवर्गः। अर्थः - कारणम्

श्रुत्वा तु शिष्यवचनं रमणीयमित्थं प्रत्युत्तरं गुरुरदात्कृतमन्दहासः ॥ १५ ॥

श्रुत्वा तु शिष्य-वचनं रमणीयम् इत्थं प्रत्युत्तरं गुरुः-अदात्-कृत-मन्द-हासः ॥ १५ ॥

श्रुत्वा तु – having heard श्रु + क्त्वा

शिष्य-वचनं – student's words

शिष्य (पुं) - छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः। ब्रह्मवर्गः।

रमणीयम् – pleasing, delightful रम् + अनीयर्

इत्थं – thus, in this manner अव्यय

प्रत्युत्तरं = प्रति उत्तरं यण स्वरसन्धिः

प्रत्युत्तरं – response, reply प्रति + उत्तरम्

गुरुरदात्कृतमन्दहासः = गुरुः + अदात्कृतमन्दहासः रेफः विसर्गसन्धि

गुरुः - teacher

गुरु (पुं) - बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः। दिग्वर्गः। अर्थः - बृहस्पतिः

गुरु (पुं) - उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - संस्कारादिकर्तुर्गुरुः

अदात् – gave दा लुङ् प्र ए

कृत – having completed, satisfied कृ + क्त

मन्द – low, soft, gentle, a little

मन्द (पुं) - रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ। दिग्वर्गः। अर्थः - शनीः

मन्द (पुं) - मान्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः। शूद्रवर्गः। अर्थः - अलसः

मन्द (वि) - मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ। नानार्थवर्गः। अर्थः - अल्पम्

हासः – laughter, merriment

हास (पुं) - हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम्। नाट्यवर्गः। अर्थः - हास्यरसः

<u>समासा:</u>

भवार्णवलङ्घनं

स्यादायासलेशरहितं

शिष्यवचनं

गुरुरदात्कृतमन्दहासः

देहेन्द्रिया सुहृदयादिक चैत्यवर्गा-
त्प्रत्यक्चितेर्विभजनं भववारिराशेः ।
संतारणे प्लव इति श्रुतिडिण्डिमोऽयं

तस्माद्विचारय जडाजडयोः स्वरूपम् ॥ १६॥

अन्वयः

देहेन्द्रिया सुहृदयादिक चैत्यवर्गात्प्रत्यक्चितेर्विभजनं भववारिराशेः ।
देह-इन्द्रिया सुहृद्-अया-आदिक चैत्य-वर्गात्-प्रत्यक्-चितेः-विभजनं भव-वारि-राशेः ।
संतारणे प्लव इति श्रुतिडिण्डिमोऽयं तस्माद्विचारय जडाजडयोः स्वरूपम् ॥ १६॥
संतारणे प्लव इति श्रुति-डिण्डिमो-अयं तस्माद्-विचारय जड-अजडयोः स्वरूपम् ॥ १६॥

देहेन्द्रिया सुहृदयादिक भववारिराशेः चितेः चैत्य वर्गात् प्रत्यक् विभजनं ।
तस्माद् जडाजडयोः स्वरूपम् संतारणे अयं श्रुतिडिण्डिमः प्लव इति विचारय ॥ १६॥

Body and senses, attachment (friend) etc in this manner, (are) the heap of rope binding the soul to the world. Split this heap in reverse order. Therefore to cross into the true nature of sentient and insentient, think of this drum of Veda to be the raft.

MIS

अयं श्रुति डिण्डिमः (proclaims that) देह इन्द्रिय सुहृदयादिक चैत्य वर्गात् प्रत्यक् चितेर् विभजनं; (चितिः) भववारिराशेः संतारणे प्लवः इति; तस्मात् जड अजडय़ोः स्बरूपं विचारय ।

Vedanta proclaims that the body, the senses, friends, and so forth are different from Consciousness, which is the ferry that takes (one) across the ocean of samsara. Therefore, ponder the true nature of the animate and inanimate objects (of this world, that is, चिति शक्तिः।

शब्दार्थः विवरणं च

देहेन्द्रिया सुहृदयादिक चैत्यवर्गात्प्रत्यक्चितेर्विभजनं भववारिराशेः ।
देह-इन्द्रिया सुहृद्-अया-आदिक चैत्य-वर्गात्-प्रत्यक्-चितेः-विभजनं भव-वारि-राशेः ।

देहेन्द्रिया = देह-इन्द्रिया गुण स्वरसन्धि

देह – body

देह (पुं-नपुं) - कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - देहः

इन्द्रिया – senses

इन्द्रिय (नपुं) - गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम्। धीवर्गः। अर्थः - चक्षुरादीन्द्रियम्

इन्द्रिय (नपुं) - शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च। मनुष्यवर्गः। अर्थः - रेतस्

सुहृदयादिक = सुहृद् अयादिक = सुहृत् अयादिक जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

सुहृदयादिक = सुहृत् अया आदिक सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

सुहृत् – friend, ally

सुहृद् (पुं) - वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - मित्रम्

सुहृद् (पुं) - स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - मित्रम्

अया - thus, in this manner- अव्यय

आदिक - beginning with, and so on, et cetera (usually at the end of Compound)

चैत्यवर्गात्प्रत्यक्चितेर्विभजनं = चैत्यवर्गात्प्रत्यक्चितेः विभजनं रेफः विसर्गसन्धि

चैत्य-वर्गात्-प्रत्यक्-चितेः-विभजनं

चैत्य – home, resting place (आयतनम्), from Amarakosha

चैत्य – relating to individual soul, relating to a pile चित्यस्य इदम् । सूत्र "तस्येदम् ।" इत्यण् ।

चित्य – to be arranged, to be piled up

चैत्य (नपुं) - चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा। पुरवर्गः।

https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%9A%E0%A5%88%E0%A4%A4%E0%A5%8D%E0%A4%AF

रामायण, महाभारत और भगवद्गीता में इस शब्द का प्रयोग पावन वेदी, देवस्थान, प्रासाद, धार्मिक वृक्ष आदि के लिए हुआ है- *देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च* (महा. ३.१९०-६७), प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेव गृहादिषु, (भाग. ९-११२७), कंचिच्चैत्यशतैर्जुष्टः (रामायण २-१००-४३); चैत्ययूपांकिता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा (महा. १-१-२२९)।

वर्गात् – (from) group, category, division

वर्ग (पुं) - वृन्दभेदाः समैर्वर्गः सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः। सिंहादिवर्गः। अर्थः - सजातीयैः प्राणिभिरप्राणिभिर्वा समूहः

प्रत्यक् – in an opposite direction, backwards, against, inwardly अव्यय

प्रत्यक् (अव्य) - दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः। अव्ययवर्गः। अर्थः - पश्चिमदिग्देशकालाः

चितेः - of a gathering, a heap, multitude, quantity, a layer, pile, stack चिति शब्दः

चिति (स्त्री) - मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - चिता

विभजनं – separating, splitting

भव – occur, mortal frame, human body

भव (पुं) - व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः। स्वर्गवर्गः।

भव (पुं) - दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ। नानार्थवर्गः। अर्थः - जननम्

वारि – water, rope for fastening an elephant, a captive, prisoner.

वारि (नपुं) - आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्। वारिवर्गः। अर्थः - जलम्

राशेः - A heap, mass, collection, quantity, multitude, numbers राशि शब्दः

राशि (स्त्री-पुं) - स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम्। सिंहादिवर्गः। अर्थः - धान्यादिराशिः

राशि (पुं) - द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ। नानार्थवर्गः। अर्थः – समूहः, मेषादयः

संतारणे प्लव इति श्रुतिडिण्डिमोऽयं तस्माद्विचारय जडाजडयोः स्वरूपम् ॥ १६॥

संतारणे प्लव इति श्रुति-डिण्डिमो-अयं तस्माद्-विचारय जड-अजडयोः स्वरूपम् ॥ १६॥

संतारणे – ferrying across, crossing, conquering, carrying or conveying across सं+तृ+ल्युट्

प्लव – raft, boat

प्लव (पुं) - उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः। वारिवर्गः। अर्थः - तृणादिनिर्मिततरणसाधनम्

प्लव (पुं) - भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः। वारिवर्गः। अर्थः - मण्डूकः

प्लव (नपुं) - प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च। वनौषधिवर्गः। अर्थः - कैवर्तीमुस्तकम्

प्लव (पुं) - तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः। सिंहादिवर्गः। अर्थः - पक्षिजातिविशेषः

प्लव (पुं) – चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः। शूद्रवर्गः। अर्थः - चण्डालः

इति - thus

इति (अव्य) - इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - कारणम्, प्रकरणम्, प्रकर्षः, समापनम्

श्रुति - a Vedic or sacred text, hearing, the ear, report, rumour, news, oral intelligence.

श्रुति (स्त्री) - श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः। शब्दादिवर्गः। अर्थः - वेदः

श्रुति (स्त्री) - कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - कर्णः

श्रुति (स्त्री) - सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः। नानार्थवर्गः। अर्थः - श्रवः, वेदः

श्रुतिडिण्डिमोऽयं = श्रुतिडिण्डिमो अयं = श्रुतिडिण्डिमः अयं — उकार विसर्गसन्धिः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः

डिण्डिमो - a kind of small drum

डिण्डिम (पुं) - वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः। नाट्यवर्गः। अर्थः - वाद्यविशेषः

अयं – this (पुँ)

तस्माद् विचारय = तस्मात् विचारय — जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

तस्माद् – therefore, then

विचारय – contemplate — वि+चर्+णिजन्ते - कर्तरि लोट् (परस्मै) मध्यम् ए

जड – inert

जड (वि) - शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः। दिग्वर्गः। अर्थः - शीतलद्रव्यम्

जड (वि) - जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - मूढमतिः

अजडयोः – and sentient

स्वरूपम् – own essential nature

स्वरूप (नपुं) - स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः। नाट्यवर्गः। अर्थः - स्वभावः

स्वरूप (वि) - प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः। नानार्थवर्गः।

<u>समासाः</u>

देहेन्द्रिया

भववारिराशेः

श्रुतिडिण्डिमो

जडाजडयोः

स्वरूपम्

प्रत्यक्चितिर्वपुरिदं न भवेज्जडत्वा-

त्कुड्यादिवज्जडतयाप्यसवो न चित्स्युः ।

नापीन्द्रियाणि करणं कुत एव चित्स्या-

त्कुद्दालकादिवदिति प्रविचारय त्वम् ॥ १७ ॥

<u>अन्वयः</u>

प्रत्यक् चितिः वपुः जडत्वात् इदं न भवेत्, कुडि-आदिवत् जडतया-आप्य सवः चित् न स्युः ।

त्वम् प्रविचारय - कुद्दालक आदिवत् इन्द्रियाणि करणं अपि कुत एव न चित् स्यात् इति ॥ १७ ॥

In reverse, the body does not become consciousness. The body etc. having completed sacrifice are not consciousness. You should thus contemplate - similar to a shovel etc., the senses, an instrument, is not in any way consciousness.

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>

प्रत्यक्चितिर्वपुरिदं न भवेज्जडत्वात्कुड्यादिवज्जडतयाप्यसवो न चित्स्युः ।

प्रत्यक् चितिः वपुः-इदं न भवेत्-जडत्वात्-कुडि-आदिवत्-जडतया-आप्य सवो न चित्-स्युः ।

प्रत्यक्चितिर्वपुरिदं = प्रत्यक् चितिः वपुः इदं

चितिर्वपु = चितिः वपुः — रेफः विसर्गसन्धि

प्रत्यक् – inwardly, backwards, in reverse order (also, West) — अव्यय - प्रति+अञ्च्+क्विन्

प्रत्यक् (अव्य) - दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः। अव्ययवर्गः। अर्थः - पश्चिमदिग्देशकालाः

चितिः - heap

चिति (स्त्री) - मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - चिता

वपुः - the body

वपुस् (नपुं) - गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - देहः

इदं – this

भवेज्जडत्वात् = भवेत्-जडत्वात् — जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

न भवेत् – not happen, not occur

जडत्वात् – due to inertness — जड + त्व (तद्धितान्त) = जडत्वम्

जड (वि) - शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः। दिग्वर्गः। अर्थः - शीतलद्रव्यम्

जड (वि) - जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - मूढमतिः

कुड्यादिवज्जडतयाप्यसवो न = कुडि आदिवज्जडतयाप्यसवो न — यण स्वरसन्धि

कुड्यादिवज्जडतयाप्यसवो न = कुड्यादिवत् जडतयाप्यसवो न — जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

कुड्यादिवज्जडतयाप्यसवो न = कुड्यादिवज्जडतया आपयसवो न — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

कुड्यादिवज्जडतयाप्यसवो न = कुड्यादिवज्जडतयाप्यसवः न — उकार विसर्गसन्धिः

कुडि आदिवत् – like body etc. — कुण्ड्यते दह्यते इति । कुडि दाहे + इन्

जडतया – through inertness — जड + तल् (तद्धितान्त) = जडता

आप्य – worthy of being obtained — आप् + ण्यत् = आप्यः

सवो – offering, sacrifice

सव (पुं) - यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - यज्ञः

न – not

चित् – consciousness

चित् (स्त्री) – प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपत्ज्ञप्तिचेतना। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

स्युः - are — अस (अदादिगण, परस्मै, विधिलिङ्) प्र, बहु

नापीन्द्रियाणि करणं कुत एव चित्स्यात्कुद्दालकादिवदिति प्रविचारय त्वम् ॥ १७ ॥

न अपि इन्द्रियाणि करणं कुत एव चित् स्यात् कुद्दालक आदिवत् इति प्रविचारय त्वम् ॥ १७ ॥

नापीन्द्रियाणि = न अपि इन्द्रियाणि — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

न अपि – not also

इन्द्रियाणि – senses

इन्द्रिय (नपुं) - गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम्। धीवर्गः। अर्थः - चक्षुरादीन्द्रियम्

इन्द्रिय (नपुं) - शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च। मनुष्यवर्गः। अर्थः - रेतस्

करणं – performing, making, doing, effecting, producing कृ + ल्युट्

करण (पुं) - शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः। शूद्रवर्गः। अर्थः - वैश्याच्छूद्रायां जातः

करण (नपुं) - करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि। नानार्थवर्गः। अर्थः - साधकतमम्, क्षेत्रम्, देहः, इन्द्रियम्

कुत एव = कुतः एव लोपः विसर्गसन्धिः

कुत – where अव्यय किम् + तसिल्

एव – only

एव (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - निश्चयार्थः

चित् – consciousness

चित् (स्त्री) – प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

चित् (अव्य) - यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन। अव्ययवर्गः। अर्थः - असाकल्यम्

स्यात् – is अस् धातुः। कर्तरि विधिलिङ्लकारः प्रथम पु एक

कुद्दालकादिवदिति = कुद्दालक आदिवदिति सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

कुद्दालकादिवदिति = कुद्दालकादिवद् इति = कुद्दालकादिवत् इति जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

कुद्दालक - a spade or hoe

कुद्दाल (पुं) - कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः। वनौषधिवर्गः। अर्थः – कोविदारः

MIS

कुद्दाल(क) is a crowbar or a spade; कुद्दालः , पुं, (कुं भूमिं दालयति । कु + दल् + णिच् + अण् ।) No ण्वुल् ; -क is a diminutive suffix, as in बाल/बालक । क is a तद्धित affix (much used in forming adjectives ; it may also be added to nouns to express diminution, deterioration, or similarity e.g. पुत्रक, a little son ; अश्वक, a bad horse or like a horse. I believe it is called कन्।

स्वार्थे कन् (बाल एव बालकः --- सादृश्य). In the feminine gender, बालिका is derived, बाल + कन् +टाप्)।

Sudha Emany:

कृत् प्रत्यय “अक” should be पाठक, गायक,

आदिवत् – etc., similar to

इति – thus

प्रविचारय – contemplate it to be प्र + वि + चर् लोट् मध्यम एक

त्वम् - you

<u>समासाः</u>

कुड्यादिवत्

आपयसवो

कुद्दालकादिवत्

दृश्यत्वतो न मनसश्च भवेच्चितित्वं
नाहंकृतिश्च परिणामवती चितिः स्यात् ।
बुद्धेरचित्त्वमपि जन्मविनाशवत्त्वा-
च्चित्तं च दृश्यमचिदित्यनुचिन्तय त्वम् ॥ १८

<u>अन्वय:</u>

दृश्यत्वतो न मनसश्च भवेच्चितित्वं नाहंकृतिश्च परिणामवती चितिः स्यात् ।
दृश्य-तु-अत: न मनस: च भवेत् चितित्वं न अहं कृति: च परिणामवती चितिः स्यात् ।
बुद्धेरचित्त्वमपि जन्मविनाशवत्वाच्चित्तं च दृश्यमचिदित्यनुचिन्तय त्वम् ॥ १८
बुद्धेः अचित्त्वम् अपि जन्म-विनाशवत्वात् चित्तं च दृश्यम्-अचिद् इति त्वम् अनुचिन्तय ॥ १८

What is worthy to be seen here is not the mind, but the mind changed consciousness (pure-knowledge/intelligence) and that it is not done by me, the mind is changed thus. The "consciousness" of the intellect is also "not-consciousness", because of birth and destruction. You should think like this - that which is seen is "not-consciousnessness".

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>

दृश्यत्वतो न मनसश्च भवेच्चितित्वं नाहंकृतिश्च परिणामवती चितिः स्यात् ।
दृश्य-तु-अत: न मनस: च भवेत् चिति-त्वं न अहं कृति: च परिणामवती चितिः स्यात् ।

दृश्यत्वतो = दृश्यतु अत: — यण स्वरसन्धि:
दृश्यत्वतो = दृश्य-तु-अत:
- दृश्य to be seen, visible, worthy to be looked at. — दृश् कर्मणि क्यप्
- तु – indeed
  - तु (अव्य) - स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्भेदेऽवधारणे। नानार्थवर्गः। अर्थः – भेदः, अवधारणम्
  - तु (अव्य) - तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति। अव्ययवर्गः। अर्थः - पादपूरणम्
  - तु (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - निश्चयार्थः
- अत: - now, hereafter

मनसश्च = मनस: च — सकार विसर्गसन्धि & श्चुत्व व्यञ्जनसन्धि:
- मनस: - of the mind — मनस् शब्द: पञ्चमी/षष्ठी एक
  - मनस् (नपुं) - चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः। कालवर्गः। अर्थः - मनस्
- च – and
  - च (अव्य) – चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये। नानार्थवर्गः। अर्थः - अन्वाचयः, इतरेतरः, समाहारः, समुच्चयः
  - च (अव्य) - तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति। अव्ययवर्गः। अर्थः - पादपूरणम्

भवेच्चितित्वं = भवेत् चितित्वं — भवेच्चितित्वं = भवेत् चिति-त्वं
भवेच्चितित्वं = भवेत् चिति-त्वं
- भवेत् – may it be so — भू धातु: विधिलिङ्ग प्रथम पु एक
- चिति -
- त्वं

चितित्वं – the quality/essence of consciousness		त्व तद्धित प्रत्यय

नाहंकृतिश्च = न अहंकृतिश्च

नाहंकृतिश्च = नाहंकृतिः च		सकार विसर्गसन्धि &

नाहंकृतिश्च = न अहं कृतिः च

न अहं कृतिः - not doing with ego		कृतिः - कृ-क्तिन्

कृतिः - doing, manufacturing, making, performing, action, deed, creation, literary work, composition

परिणामवती चितिः स्यात्

परिणामवती – one who undergoes change		परि + नम् +घञ्

परिणाम (पुं) - परिणामो विकारे द्वे समे विकृतिविक्रिये। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - प्रकृतेरन्यथाभावः

चितिः - consciousness

स्यात् - is

बुद्धेरचित्त्वमपि जन्मविनाशवत्वाच्चित्तं च दृश्यमचिदित्यनुचिन्तय त्वम् ॥ १८

बुद्धेः अचित्त्वम् अपि जन्म-विनाशवत्वात् चित्तं च दृश्यम्-अचिद् इति अनुचिन्तय त्वम् ॥ १८

बुद्धेरचित्त्वमपि = बुद्धेः अचित्त्वम् अपि		रेफः विसर्गसन्धि

बुद्धेः - of the intellect

बुद्धि (स्त्री) - बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

अचित्त्वम् – nature of not-consciousness (not-pure-knowledge)		अवित् + त्व प्रत्ययः

अचित् - Devoid of understanding, irreligious, unrighteous, material (opp. चित्).

(not-pure-knowledge, not-pure-intelligence)

त्वम् - you

अपि - also

जन्मविनाशवत्वाच्चित्तं = जन्म-विनाशवत्वात् चित्तं		श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः

जन्म विनाशवत्वात् – through of destruction of birth

जन्म (पुं) - जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः। कालवर्गः। अर्थः – जननम्

विनाश (पुं) - संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम्। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - तिरोधानम्

चित्तं - thought, thinking, attention, mind

चित्त (नपुं) - चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः। कालवर्गः। अर्थः - मनस्

दृश्यमचिदित्यनुचिन्तय त्वम् = दृश्यमचिदिति अनुचिन्तय त्वम्

दृश्यमचिदित्यनुचिन्तय त्वम् = दृश्यम्-अचिद् इति अनुचिन्तय त्वम्

दृश्यम् – what is observed		दृश् + क्यप्

अचिद् – is not pure intelligence (consciousness)

चित् (स्त्री) – प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपत्ज्ञप्तिचेतना। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

इति - thus

अनुचिन्तय – you follow this thought

चिति (स्मृत्याम्, चुरादिगण, परस्मै, लोट्) & चिन्त् - चितिँ स्मृत्याम् (चुरादिः उभयपदी सकर्मकः सेट्)

चिन्तयतु चिन्तयताम् चिन्तयन्तु

चिन्तय चिन्तयतम् चिन्तयत

चिन्तयानि चिन्तयाव चिन्तयाम

त्वम् - you

समासा:

जन्मविनाशवत्वात्

दृश्यमचिद्

बुद्ध्वा समस्तमपि दृश्यमचित्स्वरूपं
प्रत्यक्चितिं च निजरूपतया विदित्वा ।
देहेन्द्रियाद्यखिलसाक्ष्यहमित्यजस्रं
संचिन्तय व्यपगताखिलसंशयः सन् ॥ ११ ॥

अन्वय:

बुद्ध्वा समस्तमपि दृश्यमचित्स्वरूपं, प्रत्यक्चितिं च निजरूपतया विदित्वा, देहेन्द्रियाद्यखिलसाक्ष्यहमित्यजस्रं संचिन्तय व्यपगताखिलसंशयः सन् ॥ ११ ॥

Having understood that everything that is seen has nature hat is not consciousness; having understood the inner consciousness using (as) one's own true self; continuously contemplating all of the body, senses etc with a view that I am the witness; being (living) with doubts entirely eliminated.

शब्दार्थ: विवरणं च

बुद्ध्वा समस्तमपि दृश्यमचित्स्वरूपं प्रत्यक्चितिं च निजरूपतया विदित्वा ।

बुद्ध्वा समस्तम् अपि दृश्यम् अचित् स्वरूपं प्रत्यक् चितिं च निजरूपतया विदित्वा ।

बुद्ध्वा – having perceived, having understood बुध् + क्त्वा

बुध (पुं) - बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः। दिग्वर्गः। अर्थः - उत्तरदिशायाः ग्रहः

बुध (पुं) - रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ। दिग्वर्गः। अर्थः – बुधः mercury

बुध (पुं) - विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - विद्वान्

समस्तम् – entirety

समस्त (वि) - विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः – समग्रम्

अपि – also

अपि (अव्य) – गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि। नानार्थवर्गः।

दृश्यम् – to be seen, to be looked at दृश् + क्यप्

अचित् – not consciousness

चित् (स्त्री) – प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना। धीवर्गः। अर्थः – बुद्धिः Intellect

स्वरूपं – essential form of

स्वरूप (नपुं) - स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः। नाट्यवर्गः। अर्थः - स्वभावः

स्वरूप (वि) - प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - बुधः

प्रत्यक् – inwardly, in opposite direction

प्रत्यक् (अव्य) - दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः। अव्ययवर्गः। अर्थः - पश्चिमदिग्देशकालाः

चितिं – consciousness

चिति (स्त्री) - मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - चिता

च – and

च (अव्य) - चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये। नानार्थवर्गः

च (अव्य) - तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वति। अव्ययवर्गः। अर्थः - पादपूरणम्

निजरूपतया – through innate form

निज (वि) - अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - आत्मीयम्, नित्यम्

रूप (नपुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - नेत्रेन्द्रियविषयः

विदित्वा – having known, having realized — विद् + क्त्वा

देहेन्द्रियाद्यखिलसाक्ष्यहमित्यजस्रं संचिन्तय व्यपगताखिलसंशयः सन् ॥ १९ ॥

देहेन्द्रिय-आदि-अखिल-साक्षि-अहम्-इति-अजस्रं संचिन्तय व्यपगत-अखिल-संशयः सन् ॥ १९ ॥

देहेन्द्रियाद्यखिलसाक्ष्यहमित्यजस्रं	= देह इन्द्रिय आदि अखिलसाक्षी अहम् इति अजस्रं	
देहेन्द्रियाद्यखिलसाक्ष्यहमित्यजस्रं	= देह इन्द्रियाद्यखिलसाक्ष्यहमित्यजस्रं	गुण स्वरसन्धि
	= देहेन्द्रिय आद्यखिलसाक्ष्यहमित्यजस्रं	सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः
	= देहेन्द्रियादि अखिलसाक्ष्यहमित्यजस्रं	यण स्वरसन्धिः
	= देहेन्द्रियाद्यखिलसाक्षी अहमित्यजस्रं	यण स्वरसन्धि
	= देहेन्द्रियाद्यखिलसाक्ष्यहमिति अजस्रं	यण स्वरसन्धि

देहेन्द्रिय – body and senses

देह (पुं-नपुं) - कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। मनुष्यवर्गः

इन्द्रिय (नपुं) - गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम्। धीवर्गः। अर्थः - चक्षुरादीन्द्रियम्

इन्द्रिय (नपुं) - शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च। मनुष्यवर्गः।

आदि – etc.

आदि (पुं) - पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः – आद्यः irrelevant

अखिल – whole, complete

अखिल (वि) - विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

साक्षी – witness — साक्षिन् प्र एक

अहम्-इति – I

इति (अव्य) - इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - कारणम्, प्रकरणम्, प्रकर्षः, समापनम्

अजस्रं – unceasingly, constant

अजस्र (नपुं) - नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - अविरतम्

संचिन्तय – think well — चिन्त् धातु, कर्तरि लोट् लकारः, मध्य ए

व्यपगताखिलसंशयः – व्यपगत अखिलसंशयः — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

व्यपगत – well eliminated — गत – गम् + क्त

अखिल – all, entire

संशयः – doubt, uncertainty

संशय (पुं) - अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः। धीवर्गः। अर्थः - संशयज्ञानम्

सन् – be अस् धातुः, शतृँ प्रत्ययः - सन्, सती

समासा:
स्वरूपं
देहेन्द्रियाद्यखिलसाक्ष्यहम्
व्यपगताखिलसंशयः

देहादिकं जगदसज्जडदुःखरूपं
मय्यद्वितीयनिजबोधसदादिरूपे ।
संदृश्यते भ्रमवशाद्गगने निरंशे
गन्धर्वपत्तनमिवेत्यनुभावय त्वम् ।। २० ।।

अन्वय:
देहादिकं जगदसज्जडदुःखरूपं मय्यद्वितीयनिजबोधसदादिरूपे ।
देह-आदिकं जगद्-असत्-जड-दुःख-रूपं मयि-अद्वितीय-निज-बोध-सदा-आदि-रूपे ।
संदृश्यते भ्रमवशाद्गगने निरंशे गन्धर्वपत्तनमिवेत्यनुभावय त्वम् ।। २० ।।
संदृश्यते भ्रमवशात्-गगने निरंशे गन्धर्व-पत्तनम्-इव-इति-अनुभावय त्वम् ।। २० ।।

भ्रमवशाद् गन्धर्वपत्तनम् गगने निरंशे संदृश्यते इव मय्यद्वितीयनिजबोधसदादिरूपे देहादिकं जगदसज्जडदुःखरूपं। इत्यनुभावय त्वम् ।। २० ।।
A celestial Gandharva city is seen clearly in the uninterupted sky, because of delusion Similarly beginnning with the body, the false, inert and sorrowful universe is seen in ME – undivided, innate, knowledge, true existence, original form. You should think/experience like this.

शब्दार्थ: विवरणं च
देहादिकं जगदसज्जडदुःखरूपं मय्यद्वितीयनिजबोधसदादिरूपे ।
देह-आदिकं जगद्-असत्-जड-दुःख-रूपं मयि-अद्वितीय-निज-बोध-सदा-आदि-रूपे ।
देहादिकं = देह-आदिकं सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः
देह – body
देह (पुं-नपुं) - कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। मनुष्यवर्गः
आदिकं – commencing from, beginning with, and so on
जगदसज्जडदुःखरूपं = जगत् असज्जडदुःखरूपं
जगदसज्जडदुःखरूपं = जगदसत् जडदुःखरूपं श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः
जगत् – universe
जगत् (नपुं) - त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। भूमिवर्गः। अर्थः - लोकः
जगत् (वि) - त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। नानार्थवर्गः। अर्थः - चरम्
असत् – unreal, not true

सत् (पुं) - विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - विद्वान्

सत् (वि) - सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्। नानार्थवर्गः

जड – inert

जड (वि) - शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः। दिग्वर्गः। अर्थः - शीतलद्रव्यम्

जड (वि) - जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - मूढमतिः

दुःख - sorrow

रूपं – form

रूप (नपुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - नेत्रेन्द्रियविषयः

मय्यद्वितीयनिजबोधसदादिरूपे

मयि-अद्वितीय-निज-बोध-सत्-आदि-रूपे

मयि अद्वितीयनिजबोधसदादिरूपे — यण स्वरसन्धिः

अद्वितीयनिजबोधसत् आदिरूपे — जशत्व व्यञ्जनसन्धिः

मयि – in me — अस्मद् (अहम्) दकारान्तः पुं, सप्तमी एक

अद्वितीय – without a second, unitary - न विद्यते द्वितीयं यस्य, द्वितीय-रहितः, अतुल्यः, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म

निज – own, innate, relating to one’s self

बोध – knowledge, understanding — बुध--भावे घञ्

सत् – real, true, existence

आदि – first, beginning, pre-eminent, पूर्व्वः, प्रथमः, पदान्ते गणसूचकः

रूपे – in form, in appearence

संदृश्यते भ्रमवशाद्गगने निरंशे गन्धर्वपत्तनमिवेत्यनुभावय त्वम् ।। २० ।।

संदृश्यते भ्रमवशात्-गगने निरंशे गन्धर्व-पत्तनम्-इव-इति-अनुभावय त्वम् ।। २० ।।

संदृश्यते – sees well

भ्रमवशात् – under the influence of delusion, in the clutches of wandering

भ्रम (पुं) - समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः। धीवर्गः। अर्थः - अतस्मित्तज्ज्ञानम्

भ्रम (पुं) - चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः। वारिवर्गः।अर्थः - जलनिस्सरणजालकम्

भ्रम (पुं) - ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः – भ्रमणम्

वश (पुं) - ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः क्वणे। सङ्कीर्णवर्गः।

गगने – in the sky

गगन (नपुं) - नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्। व्योमवर्गः। अर्थः - आकाशः

गगन (नपुं) - विहायाः शकुने पुंसि गगने पुन्नपुंसकम्। व्योमवर्गः। अर्थः - आकाशः

निरंशे – complete, without parts

गन्धर्व-पत्तनम्-इव-इति- like a gandharva town

गन्धर्व (पुं) – विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः. स्वर्गवर्गः. अर्थः - देवयोनिः

गन्धर्व (पुं) - हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्। स्वर्गवर्गः। अर्थः - देवगायकः

गन्धर्व (पुं) - गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः। सिंहादिवर्गः। अर्थः - मृगभेदः

गन्धर्व (पुं) - वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः। क्षत्रियवर्गः.।अर्थः - अश्वः

गन्धर्व (पुं) - अन्तराभवसत्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने। नानार्थवर्गः।

पत्तन (नपुं) - पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम्। पुरवर्गः। अर्थः - नगरम्

त्वम् अनुभावय - you should experience अनु उपसर्गः, भू धातु, णिजन्ते - कर्तरि लोट्लकारः

<u>समासा:</u>

देहादिकं

जडदुःखरूपं

अद्वितीयनिजबोधसदादिरूपे

या चित्प्रमा त्वमिति मेयविभासयित्री

यत्संक्रमाद्धटपटाद्यवभासिका धीः ।

आब्रह्मकीटमहमित्यवभासमाना

या सैव संविदिति चिन्तय संततं त्वम् ॥ २१ ॥

<u>अन्वय:</u>

या मेयविभासयित्री चित्प्रमा त्वमिति, यत्संक्रमाद्धटपटाद्यवभासिका धीः ।

आब्रह्मकीटम् अहम् इति अवभासमाना या, सैव संविदिति चिन्तय संततं त्वम् ॥ २१ ॥

You are that basis of consciousness, which illuminates objects; that which moving together in concurrence is the "illuminator mind" of pot cloth etc.; I am she who is radiant and shining in a worm as well Brahma; she alone is the knower; think thus always

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>

या चित्प्रमा त्वमिति मेयविभासयित्री यत्संक्रमाद्धटपटाद्यवभासिका धीः ।

या चित्-प्रमा त्वम्-इति मेय-विभासयित्री यत्संक्रमात्-घट-पटादि-अवभासिका धीः ।

या - that, whoever (fem) यद् दकारान्तः, स्त्रीलिङ्गः, प्र एक सम्बोधनाभावः, सर्वनामशब्दः

चित्-प्रमा –correct notion of consciousness, consciousness that is the basis/foundation

चित् (स्त्री) – प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना। धीवर्गः। अर्थः – बुद्धिः

प्रमा (स्त्री) - विधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - प्रमाज्ञानम्

त्वम्-इति – you (are), thus

मेय - capable of being estimated or measured (i.e. objects) मा धातु: यत् प्रत्यय:

विभासयित्री – she causes to shine वि + भास् + णिजन्ते कर्तरि + तृच्

यत्-संक्रमात् – that concurrence, that moving together

घट - large earthen water-jar, pitcher, jar, watering-pot

पटादि – cloth etc. सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धि:

अवभासिका - illuminator

धीः – mind धी शब्दः, प्र एक

आब्रह्मकीटमहमित्यवभासमाना या सैव संविदिति चिन्तय संततं त्वम् ॥ २१ ॥

आब्रह्म-कीटम्-अहम्-इति-अवभासमाना या सा-एव संविद्-इति चिन्तय संततं त्वम् ॥ २१ ॥

आब्रह्म-कीटम् – (from) a worm upto and including Brahma
अहम्-इति – I (am)
अवभासमाना – radiant, shining   भास् + शानच् (स्त्री)
या सा-एव – whoever, she alone
संविद्-इति – is the knower
त्वम् चिन्तय – you think
संततं - always

<u>समासा:</u>
चित्प्रमा
मेयविभासयित्री
घटपटादि
आब्रह्मकीटम्

जाग्रन्मुखत्रिविधधामसु साक्षिणी या
जाग्रन्मुखत्रिविधधाम विलक्षणा या ।
स्वप्नाद्यनुस्मृतिबलात्सततैकरूपा
सैवाहमस्मि चितिरित्यवधारय त्वम् ।। २२ ।

<u>अन्वय:</u>
जाग्रन्मुखत्रिविधधामसु साक्षिणी या जाग्रन्मुखत्रिविधधाम विलक्षणा या ।
सततैकरूपा सैव चिति: अहमस्मि इति त्वम् स्वप्नाद्यनुस्मृतिबलात् अवधारय ।। २२ ।

That face which is awake in all three-fold states (wakefulness, dream and deep sleep), she who is the witness, she who is devoid of the qualitites of the three-fold states, always ONE in character. That consciousness alone I am. Ascertain that, through forcefully remembering the origin/source of sleep etc.

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>
जाग्रन्मुखत्रिविधधामसु साक्षिणी या जाग्रन्मुखत्रिविधधाम विलक्षणा या ।
जाग्रत्-मुख-त्रिविध-धामसु साक्षिणी या जाग्रत्-मुख-त्रिविध-धाम विलक्षणा या ।
जाग्रन्मुखत्रिविधधामसु = जाग्रत् मुखत्रिविधधामसु   अनुनासिक व्यञ्जन सन्धिं
जाग्रत् तकारान्तः, पुंलिङ्गः or जाग्रत् mfn. (-ग्रन्-ग्रती-ग्रत्)
जागृ शब्द, शतृ प्रत्यय = जाग्रत्,   जागृ - (अदादिः परस्मैपदी अकर्मकः)
जाग्रन्मुखत्रिविधधामसु – wakeful face (wakefulness) in the threefold abodes
जाग्रत् – awake (निद्राक्षये, upon dissolution of sleep)
मुख – face

मुख (नपुं) - क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम्। पुरवर्गः।

मुख (नपुं) - वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्। मनुष्यवर्गः।

त्रिविध – threefold (धः-धा-धं)

धामसु धामन्, नकारान्तः, नपुंसकलिङ्गः, सप्त बहु

The body, house, a dwelling.

A place, a spot, a country, Birth.

धामन् (नपुं) - गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे। नानार्थवर्गः। नानार्थवर्गः। अर्थः - गृहम्, किरणः, प्रभावः, देहः

साक्षिणी या she who is the witness साक्षिन् + ङीप् प्रत्यय

अक्षि (नपुं) - लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। मनुष्यवर्गः। अर्थः - नेत्रम्

जाग्रत्-मुख-त्रिविध-धाम विलक्षणा या

जाग्रन्मुख=जाग्रत्-मुख अनुनासिक व्यञ्जन सन्धि

जाग्रत्-मुख-त्रिविध-धाम – awake face etc. (deep sleep, dream and awake) three types of states

विलक्षणा या – she who is devoid of those qualities

लक्षण (नपुं) - कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्। दिग्वर्गः। अर्थः - चिह्नम्

स्वप्नाद्यनुस्मृतिबलात्सततैकरूपा सैवाहमस्मि चितिरित्यवधारय त्वम् ।। २२ ।

स्वप्न-आदि-अनुस्मृतिबलात्-सतत-एकरूपा स-एव-अहम्-अस्मि चितिरित्यवधारय त्वम्

स्वप्नाद्यनुस्मृतिबलात्सततैकरूपा = स्वप्न-आद्यनुस्मृतिबलात्सततैकरूपा सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

स्वप्नाद्यनुस्मृतिबलात्सततैकरूपा = स्वप्नादि अनुस्मृतिबलात्सततैकरूपा यण स्वरसन्धिः

स्वप्नाद्यनुस्मृतिबलात्सततैकरूपा = स्वप्नाद्यनुस्मृतिबलात्सतत-एकरूपा वृद्धि स्वरसन्धिः

स्वप्न-आदि= origin/source of sleep state etc.

स्वप्न (पुं) - स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि। नाट्यवर्गः। अर्थः – निद्रा

आदि (पुं)। पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - आद्यः

अनुस्मृतिबलात् – on strength of remembrance

अनुस्मृति - Cherished recollection, recalling some idea to the exclusion of all others

स्मृति (स्त्री) - स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः। शब्दादिवर्गः। अर्थः - धर्मशास्त्रम्

स्मृति (स्त्री) - स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे। नाट्यवर्गः। अर्थः - स्मरणम्

सतत – entire, always, unceasing

सतत (नपुं) – सततानारताश्रान्तसन्तताविरतानिशम्। स्वर्गवर्गः। अर्थः - अविरतम्

एकरूपा – one vision, one form

एक (वि) - साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः। विशेष्यनिघ्नवर्गः।अर्थः - असहायः

एक (वि) - भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - भिन्नार्थकाः

एक (वि) - वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः। नानार्थवर्गः। अर्थः – अन्यः, केवलः, मुख्यः

रूप (नपुं)। रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - नेत्रेन्द्रियविषयः

सैवाहमस्मि -सा-एव-अहम्-अस्मि

सैवाहमस्मि = सा एवाहमस्मि वृद्धि स्वरसन्धिः

सा-एव— she alone

एव (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - निश्चयार्थः

अहम्-अस्मि - I am

चितिरित्यवधारय त्वम् – चितिः इति अवधारय त्वम्

चितिरित्यवधारय = चितिः इत्यवधारय		रेफः विसर्गसन्धि

चितिरित्यवधारय = चितिरिति अवधारय		यण स्वरसन्धिः

चितिः – consciousness

इति अवधारय – understand that it is, determine that it is, know exactly

धारय - धृङ् अवबन्धने विध्वंसने च णिजन्ते - कर्तरि लोट्लकारः (परस्मैपदम्)

त्वम् – you

<u>समासा:</u>

जाग्रन्मुखत्रिविधधामसु = जाग्रन् मुख-त्रिविध-धामसु

जाग्रन्मुखत्रिविधधाम = जाग्रन् मुख-त्रिविध-धाम

स्वप्नादि = स्वप्न-आदि

एकरूपा = एक-रूपा

नोदेति नास्तमुपयाति न वृद्धिमेति

नैवोपयाति परिणाममपक्षयं वा ।

स्वाध्यस्तसर्वजननादिविकारसाक्षि-

ण्येषा हि संविदिति चिन्तय संततं त्वम् ॥ २३ ॥

<u>अन्वय:</u>

नोदेति नास्तमुपयाति न वृद्धिमेति नैव परिणाममपक्षयं वा उपयाति।

स्वाध्यस्तसर्वजननादिविकारसाक्षिण्येषा त्वम् संततं संविदिति हि चिन्तय ॥ २३ ॥

(It) does not rise, does not disappear, it does not age or grow, nor is subject to change or decay. She is the (eye)-witness to all creations, modifications, etc., which are wrongly attributed to the Self. You should uninterruptedly think (of her) as the all knowing awareness

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>

नोदेति नास्तमुपयाति न वृद्धिमेति नैवोपयाति परिणाममपक्षयं वा ।

न-उदेति न-अस्तम्-उपयाति न वृद्धिम्-एति न-एव-उपयाति परिणामं-अपक्षयं वा ।

स्वाध्यस्तसर्वजननादिविकारसाक्षिण्येषा हि संविदिति चिन्तय संततं त्वम् ॥ २३ ॥

स्वाध्यस्त-सर्व-जनन-आदि-विकार-साक्षिणी-एषा हि संविद्-इति चिन्तय संततं त्वम् ॥ २३ ॥

नोदेति नास्तमुपयाति न वृद्धिमेति नैवोपयाति परिणाममपक्षयं वा ।

न-उदेति न-अस्तम्-उपयाति न वृद्धिम्-एति न-एव-उपयाति परिणामं-अपक्षयं वा ।

नोदेति = न उदेति	does not rise up		गुण स्वरसन्धि

उत्+एति, इ/इण् धातु कर्तरि लट् प्र ए

नास्तमुपयाति = न अस्तमुपयाति — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

नास्तमुपयाति = न-अस्तम्-उपयाति – does not disappear

अस्तम् – disappearence, setting, vanishing — अव्यय

अस्त (अव्य) - सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने। अव्ययवर्गः। अर्थः - अदर्शने

उपयाति approach/attain any state or condition — उप् + याति, या धातु कर्तरि लट् प्रथम पु ए

न वृद्धिमेति = न वृद्धिम्-एति – does not go into old age

वृद्धिम् - growth, increase, augmentation, development — वृद्धि इकारान्तः, पुंलिङ्गः, प्र ए

वृद्धि (स्त्री) - योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे। वनौषधिवर्गः। अर्थः - वृद्ध्याख्यौषधिः

वृद्धि (स्त्री) - क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - अष्टवर्गाणां वृद्धिः

वृद्धि (स्त्री) - स्फातिर्वृद्धौ प्रथाख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्रवे। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - वृद्धिः

वृद्धि (पुं) - बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च। नानार्थवर्गः। अर्थः – विद्वान्

एति – to go

नैवोपयाति = न-एवोपयाति — वृद्धि स्वरसन्धिः

नैवोपयाति = नैव उपयाति — गुण स्वरसन्धि

नैवोपयाति = न-एव-उपयाति

न- एव-उपयाति वा nor does it go near/approach

परिणामं - change, alteration, transformation

परिणाम (पुं) - परिणामो विकारे द्वे समे विकृतिविक्रिये। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - प्रकृतेरन्यथाभावः

अपक्षयं - decline, decay, wane, dimunition, decrease, अतहेरिनग — द्वि ए

क्षय (पुं) - संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि। कालवर्गः। अर्थः - प्रलयः

क्षय (पुं) - क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - राजयक्ष्मा

क्षय (पुं) - क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - अष्टवर्गाणां क्षयः

क्षय (पुं) - आप्रच्छन्नमथाम्नायः सम्प्रदायः क्षये क्षिया। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - अपचयः

क्षय (पुं) - तुरङ्गगरुडौ ताक्ष्यौं निलयापचयौ क्षयौ। नानार्थवर्गः। अर्थः - गृहम्

स्वाध्यस्तसर्वजननादिविकारसाक्षिण्येषा हि संविदिति चिन्तय संततं त्वम् ॥ २३ ॥

स्वाध्यस्त-सर्व-जनन-आदि-विकार-साक्षिणी-एषा हि संविद्-इति चिन्तय संततं त्वम् ॥ २३ ॥

स्वाध्यस्तसर्वजननादिविकारसाक्षिण्येषा = स्वाध्यस्तसर्वजननादिविकारसाक्षिणी एषा — यण स्वरसन्धिः

स्वाध्यस्त-सर्व-जनन-आदि-विकार-साक्षिणी-एषा - she is the (eye)-witness to all creations, modifications, etc., which are wrongly attributed to the Self

स्वाध्यस्त - Placed upon or over the self, attributed wrongly to Self — स्व+अधि+अस्+क्त

सर्व – all

जनन – producing, causing, birth

जनन (नपुं) - जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः। कालवर्गः। अर्थः - जननम्

जनन (नपुं) – सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - वंशः

आदि – etc.

विकार – modifications

विकार (पुं) - विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः। नाट्यवर्गः। अर्थः - मनोविकारः

विकार (पुं) - परिणामो विकारे द्वे समे विकृतिविक्रिये। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - प्रकृतेरन्यथाभावः

साक्षिणी एषा – eyewitness she (is) साक्षिन् + ङीप् प्रत्यय

अक्षि (नपुं) - लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। मनुष्यवर्गः। अर्थः - नेत्रम्

हि संविद्-इति चिन्तय संततं त्वम्

हि - indeed

संविद् – all knowing awareness

संविद् (स्त्री) – प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपत्ज्ञप्तिचेतना। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

संविद् (स्त्री) - संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रयसंश्रवाः। धीवर्गः। अर्थः - अङ्गीकारः

संविद् (स्त्री) - स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु। नानार्थवर्गः। अर्थः - ज्ञानम्, क्रियाकारः, सम्भाषणम्, युद्धम्

इति चिन्तय – think thus चिन्त धातु, लोट्, मध्य, ए

संततं – always, extended, uninterrupted, continual, regular, lasting, eternal. अव्यय

त्वम् - you

समासा:

स्वाध्यस्तसर्वजननादिविकारसाक्षिणी-

मच्छेषतां समवलम्ब्य सुतादिसर्वे

येन प्रियं भवति तेन सुखस्वरूपः ।

देहेन्द्रियादिविषयप्रलयैकसाक्षी

यस्मात्ततः सदिति मे निजरूपमास्स्व ॥ २४ ॥

अन्वय:

मत् शेषतां सुतादिसर्वे समवलम्ब्य, यस्मात् ततः सदिति मे निजरूपम् आस्स्व, येन प्रियं भवति तेन सुखस्वरूपः, देहेन्द्रियादिविषयप्रलय-एकसाक्षी ॥ २४ ॥

Using as a support, as all that is produced (offspring etc.), that (are) from me but other than me, thereafter dwell in my true form of pure Existence-Truth, that is the inner nature of happiness by which pleasantness happens, that One witness of the disappearance of body-senses-objects.

शब्दार्थ: विवरणं च

मच्छेषतां समवलम्ब्य सुतादिसर्वे येन प्रियं भवति तेन सुखस्वरूपः ।

मत् शेषतां सम्-अवलम्ब्य सुतादि-सर्वे येन प्रियं भवति तेन सुख-स्वरूपः ।

मच्छेषतां = मत् शेषतां छत्व व्यञ्जनसन्धि:

मत् = मम – mine अस्मद् शब्द, षष्ठी एक

शेषतां – remainder, otherness शेष + तल् (तद्धित प्रत्यय), द्वि ए

समवलम्ब्य = सम्-अवलम्ब्य अवलम्ब्य – अव्यय

or लम्ब्यः= लम्ब्+ण्यत् लम्ब् लबिँ अवस्रंसने शब्दे च (भ्वादिः आत्मनेपदी अकर्मकः सेट्)

समवलम्ब्य - leaning on, hanging on, relied on, supporting oneself well, having depended on

सुतादिसर्वे = सुत+आदिसर्वे सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

सुतादिसर्वे = सुत-आदि-सर्वे

सुतादिसर्वे – all that is expressed, produced, brought forth, offspring

येन – by which

प्रियं भवति – pleasantness occurs

तेन – by that

सुखस्वरूपः = सुख-स्व-रूपः – that whose essential nature is happiness

देहेन्द्रियादिविषयप्रलयैकसाक्षी यस्मात्ततः सदिति मे निजरूपमास्स्व ॥ २४ ॥

देह-इन्द्रिय-आदि-विषय-प्रलय-एक-साक्षी यस्मात्-ततः सद्-इति मे निजरूपम्-आस्स्व ॥ २४ ॥

देहेन्द्रियादिविषयप्रलयैकसाक्षी= देह+इन्द्रियादिविषयप्रलयैकसाक्षी गुण स्वरसन्धि

देहेन्द्रियादिविषयप्रलयैकसाक्षी= देहेन्द्रिय+आदिविषयप्रलयैकसाक्षी सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

देहेन्द्रियादिविषयप्रलयैकसाक्षी= देहेन्द्रियादिविषयप्रलय+एकसाक्षी वृद्धि स्वरसन्धिः

देह-इन्द्रिय-आदि-विषय -प्रलय-एक-साक्षी the one witness into which the body, senses and their objects dissolve

देह – body

देह (पुं-नपुं) - कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। मनुष्यवर्गः।

इन्द्रिय – senses

इन्द्रिय (नपुं) - गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम्। धीवर्गः। अर्थः - चक्षुरादीन्द्रियम्

इन्द्रिय (नपुं) - शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च। मनुष्यवर्गः। अर्थः - रेतस्

आदि – etc.

विषय – objects

विषय (पुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः।

विषय (पुं) - नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्। भूमिवर्गः। अर्थः - ग्रामसमुदायलक्षणस्थानम्

विषय (पुं) - उत्कर्षोऽतिशये सन्धिः श्लेषे विषय आश्रये। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - आश्रयः

विषय (पुं) - विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि। नानार्थवर्गः। अर्थः – शब्दादीन्द्रियम्, यस्य यत् ज्ञातः तत्

प्रलय – disappearence

प्रलय (पुं) - संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि। कालवर्गः।

प्रलय (पुं) - घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता। नाट्यवर्गः। अर्थः - सात्विकभावः

प्रलय (पुं) - स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - मरणम्

एक-साक्षी – one witness

यस्मात्ततः सदिति मे निजरूपमास्स्व

यस्मात्-ततः – wherefrom thereafter यद् दकारान्तः शब्दः, पुं/नपुं पञ्च ए

सद्-इति = सत् इति – Existence and Truth जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

सद् – सत् - being, existing, real, essential, true

सत् (पुं) - विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - विद्वान्

सत् (वि) - सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्। नानार्थवर्गः।

मे निजरूपम् – my innermost nature

मे – for me or belonging to me अस्मद् दकारान्तः शब्दः, अलिङ्गः, चतुर् वा षष् ए

निज - innate, inborn, one's own, relating to one-self or everlasting

निज (वि) - अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - आत्मीयम्, नित्यम्

रूपम् – form or sense-objects

रूप (नपुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - नेत्रेन्द्रियविषयः

आस्स्व – dwell ! sit ! आस् (अदादिः आत्मनेपदी अकर्मकः) कर्तरि लोट् मध्य ए

समासा:

सुखस्वरूपः

देहेन्द्रियादिविषयप्रलय

एकसाक्षी

निजरूपम्

आदौ त्वमेव सदभूरविशेषरूप-

स्त्वत्तोदितं जगदिदं सविशेषजातम् ।

त्वय्येव तिष्ठति तथा त्वयि चावसाने

संलीयते जलनिधाविव बुद्धुदादिः ॥ २५ ॥

बुद्धुदादिः also written as बुद्बुदादिः

अन्वय:

त्वमेव आदौ अविशेषरूपः सदभूः, त्वत्तोदितं जगदिदं सविशेषजातम् ।

त्वय्येव तिष्ठति, तथा त्वयि चावसाने संलीयते, जलनिधाविव बुद्धुदादिः ॥ २५ ॥

In the beginning, you alone were that Unified Existence, arisen/impelled from within you this Movement (Universe) with its multiplicity came to be. It then establishes in you alone, and at the end it dissolves in you, like a bubble in a waterbody.

शब्दार्थ: विवरणं च

आदौ त्वमेव सदभूरविशेषरूपस्त्वत्तोदितं जगदिदं सविशेषजातम् ।

आदौ त्वम् एव सद्-अभूः अविशेषरूपः त्वत्-तोदितं जगद्-इदं सविशेषजातम् ।

आदौ – in the beginning आदि इकारान्तः, पुंलिङ्गः, सप्तमी ए

आदि (पुं) - पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - आद्यः

त्वमेव = त्वम+एव गुण स्वरसन्धि

त्वम् एव – you alone

सद् = सत् - Existence-Truth

सत् (पुं) - विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - विद्वान्

सत् (वि) - सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्। नानार्थवर्गः।

अभू: - were भू (सत्तायाम् अस्ति भवति विद्यते) कर्तरि लुङ्लकारः मध्य ए (भ्वादिः परस्मैपदी अकर्मकः सेट्)

सदभूरविशेषरूपस्त्वत्तोदितं = सत् +अभूरविशेषरूपस्त्वत्तोदितं जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

सदभूरविशेषरूपस्त्वत्तोदितं = सदभू: + अविशेषरूपस्त्वत्तोदितं रेफः विसर्गसन्धि

अविशेषरूपस्त्वत्तोदितं = अविशेषरूप: + त्वत्त: +उदितं

अविशेषरूपस्त्वत्तोदितं = अविशेषरूप: + त्वत् + तोदितं

अविशेषरूपस्त्वत्तोदितं = अविशेषरूप: + त्वत्तोदितं

अविशेषरूपस्त्वत्तोदितं = अविशेषरूप: + त्वत्त: +उदितं

अविशेषरूपस्त्वत्तोदितं = अविशेषरूपस्त्वत् + तोदितं

अविशेषरूप: - One Being (form) without duality

अविशेष - without any difference, alike, similar, uniform, identity, sameness.

विशेष (वि) - विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः। कालवर्गः। अर्थः - कालावस्था

त्वत्तोदितं = त्वत्त: + उदितं विसर्गलोप: + गुण स्वरसन्धिः

त्वत्त: - from you युष्मद् + तसिल्

उदितं - arisen उदित वद धातु – क्त प्रत्यय:

त्वत्तोदितं = त्वत् + तोदितं

त्वत् – from you युष्मद् दकारान्तः, अलिङ्गः, सम्बोधनाभावः, पञ्चमी ए

तोदितं – impelled, incited, goaded

जगदिदं = जगत्-इदं जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

जगद्-इदं – this Movement (Universe)

जगत् (नपुं) - त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। भूमिवर्गः। अर्थः - लोकः

जगत् (वि) - त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। नानार्थवर्गः। अर्थः - चरम्

सविशेष- with differences or non-uniformities (multiplicity)

जातम् – brought into existence, engendered, produced born जातं, नपुँ, (जन् + कर्त्तरि क्तः) = व्यक्तम्

त्वय्येव तिष्ठति तथा त्वयि चावसाने संलीयते जलनिधाविव बुद्बुदादिः ॥ २५ ॥

त्वयि-एव तिष्ठति तथा त्वयि चावसाने संलीयते जलनिधौ-इव बुद्बुद-आदिः ॥ २५ ॥

त्वय्येव = त्वयि एव यण स्वरसन्धिः

त्वयि-एव – in you alone युष्मद् दकारान्तः, अलिङ्गः, सम्बोधनाभावः, सप्तमी ए

तिष्ठति – (it) stands स्था, कर्तरि, लट्, प्र, ए

तथा त्वयि – and, in you

च-अवसाने – and at death, during cessation अव + साने; सो षो अन्तकर्मणि (दिवादिः परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्)

सो + ल्युट् = सान (नपुँ)

अवसान (नपुं) - जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - समापनम्

संलीयते – disappears, hides in, retires सम्+ली लीङ् श्लेषणे (दिवादिः आत्मनेपदी अकर्मकः अनिट् स्वादिः) प्र ए

जलनिधाविव = जलनिधौ + इव अयवायाव: स्वरसन्धि:

जलनिधौ-इव – like in a water reservoir, like in the sea निधौ – निधि सप्तमी ए

जलनिधि (पुं) - रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपाम्पतिः। वारिवर्गः। अर्थः - समुद्रः

बुद्बुद-आदिः – gurgling of water, bubbles etc.

बुद्बुद m. (-दः) A bubble. E. बुद् imitative sound, बुद् to perceive, aff. क ।

बुद्बुद न० बुद-- क पृषो० द्वित्वम् । जलस्य लोलाकारे विकारमेदअमरः । “पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत्” ।सुखबो० उक्ते २ गर्भावस्थाभेदे च ।

Sudha Emany: क प्रत्यय:, which is basically the letter अ पृषो probably refers to a class of words in ashtadhyayi that are formed itregularly— पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।

https://ashtadhyayi.com/sutraani/6/3/109

बुद्बुद-आदिः bubble, type of anything very transitory, Embryo five days old

समासा:

अविशेषरूप:

सविशेषजातम्

जलनिधि

बुद्बुदादिः

व्यापित्वहेतुबलतो न दिशास्ति मेऽन्तो

नित्यत्वहेतुबलतश्च न कालतोऽन्तः ।

सार्वात्म्यहेतुबलतश्च न वस्तुतोऽन्त-

स्तस्मादनन्तमिति मे निजरूपमास्स्व ॥ २६ ॥

अन्वय:

मे व्यापित्वहेतुबलतो अन्तो दिशा न अस्ति, नित्यत्वहेतुबलतश्च कालत: अन्तः न,

सार्वात्म्यहेतुबलतश्च न वस्तुतोऽन्तः, तस्माद् मे अनन्तमिति निजरूपम् आस्स्व ॥ २६ ॥

There is no cardinal direction within me due to my nature of expansiveness, there is no end of time due to my eternal nature, there is no boundary within me in truth due to my nature of belonging to all. Therefore, you should repose in my limitless true nature.

शब्दार्थ: विवरणं च

व्यापित्वहेतुबलतो न दिशास्ति मेऽन्तो नित्यत्वहेतुबलतश्च न कालतोऽन्तः ।

व्यापित्व-हेतुबलत: न दिशा-अस्ति मे-अन्तो नित्यत्वहेतुबलत: च न कालत: अन्तः ।

व्यापित्वहेतुबलतो न – व्यापित्वहेतुबलत: न उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः

व्यापित्वहेतुबलत: - arising from, as a consequence of, the strength of pervasiveness/universality

व्यापित्व - pervasiveness, extensiveness, universality व्यापिन् + त्व व्यापिन् नकारान्तः, पुंलिङ्गः, इन्नन्तः

हेतुबलतः - arising from its strength, because of the strength of this root cause

हेतु - cause, reason, object, motive, source, origin, a means or instrument.

बलतः - from strength — तसिल्, पञ्चमी विभक्ती अर्थ

न दिशास्ति मेऽन्तो – there is no cardinal direction in me

दिशास्ति = दिशा + अस्ति — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

दिशा - direction, quarter of the compass, region,

अस्ति - is

मेऽन्तो नित्यत्वहेतुबलतश्च = मे+अन्तो नित्यत्वहेतुबलतश्च = मे+अन्तः नित्यत्वहेतुबलतश्च — उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः

नित्यत्वहेतुबलतश्च = नित्यत्वहेतुबलतः च — सकार विसर्गसन्धिः + श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः

मे – मह्यम्/मम - in me — अस्मद् दकारान्तः, अलिङ्गः, सम्बोधनाभावः, चतुर्थी/षष्ठी

अन्तो – nearest, or final limit

नित्यत्वहेतुबलतः च न कालतः अन्तः –

नित्यत्व – eternal/everlasting nature, changelessness — नित्यत्वम् नपुं - नित्य + त्व

हेतुबलतः - and because of the strength of this root cause

च न कालतः अन्तः – there is no end of time — कालतः - तसिल्, पञ्चमी विभक्ती अर्थ

सार्वात्म्यहेतुबलतश्च न वस्तुतोऽन्तस्तस्मादनन्तमिति मे निजरूपमास्स्व ॥ २६ ॥

सार्वात्म्य-हेतुबलतः च न वस्तुतः अन्तः तस्माद्-अनन्तमिति मे निजरूपम् आस्स्व ॥ २६ ॥

सार्वात्म्यहेतुबलतश्च न वस्तुतोऽन्तः

सार्वात्म्यहेतुबलतश्च = सार्वात्म्यहेतुबलतः च — सकार विसर्गसन्धिः + श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः

सार्वात्म्य – characteristic of all, belonging to all — सर्व+आत्मन् + ष्यञ्

हेतुबलतः च – and because of the strength of this root cause

वस्तुतोऽन्तस्तस्मादनन्तमिति = वस्तुतः + अन्तस्तस्मादनन्तमिति — उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः

वस्तुतोऽन्तस्तस्मादनन्तमिति = वस्तुतोऽन्तः तस्मादनन्तमिति — सकार विसर्गसन्धिः

वस्तुतोऽन्तस्तस्मादनन्तमिति = वस्तुतोऽन्तस्तस्मात्+अनन्तमिति — जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

वस्तुतोऽन्तः= वस्तुतः अन्ते

वस्तुतः - in truth, without doubt, certainly — अव्ययः, वस्तु + तस्

न अन्तः - no end

तस्मादनन्तम् इति मे निजरूपम् आस्स्व

तस्मात् अनन्तम् इति – thus, therefore endless

मे निजरूपम् – in my true nature

आस्स्व – sit, station yourself — आस् आसँ उपवेशने (अदादिः आत्मनेपदी अकर्मकः सेट्), कर्तरि लोट् मध्य ए

<u>समासाः</u>

व्यापित्वहेतुबलतः

नित्यत्वहेतुबलतः

सार्वात्म्यहेतुबलतः

निजरूपम्

एवं निरन्तरसमाधिवशान्निराधि-

ज्ञ्ज्ञानाग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः ।

आविर्भवन्निजसुखानुभवैकतृप्तो

ब्रह्मैव नूनमिह संभवसि ध्रुवं त्वम् ॥ २७ ॥

<u>अन्वयः</u>

एवं निरन्तरसमाधिवशात्, नूनमिह ध्रुवं आविः ब्रह्मैव भवत्, त्वम् निराधिः ज्ञानाग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः निजसुखानुभवैकतृप्तो संभवसि ॥ २७ ॥

In this manner, as a consequence of uninterrupted absorption of thought into the Supreme Spirit, verily and firmly evident that that Brahman alone is, you will become one who is free from anxiety, one whose seed of birth and its underlying cause are sublimated in the fire of knowledge, one who is content with only the blissful experience of one's true self.

<u>शब्दार्थः विवरणं च</u>

एवं निरन्तरसमाधिवशान्निराधिर्ज्ञानाग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः ।

एवं निरन्तर-समाधि-वशात् निराधिः ज्ञान-अग्नि-दग्ध-सहकारण-जन्म-बीजः ।

निरन्तरसमाधिवशान्निराधिर्ज्ञानाग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः = निरन्तरसमाधिवशात् + निराधिर्ज्ञानाग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः अनुनासिक व्यञ्जनसन्धिः

निरन्तरसमाधिवशान्निराधिर्ज्ञानाग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः = निरन्तरसमाधिवशान्निराधिः + ज्ञानाग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः रेफः विसर्गसन्धिः

निरन्तरसमाधिवशान्निराधिर्ज्ञानाग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः = निरन्तरसमाधिवशान्निराधिर्ज्ञान + अग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

एवं - thus

निरन्तर – always, without interruption, dense, without interstices, boundless

निरन्तर (वि) - घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - निबिडम्

समाधि - perfect absorption of thought into the Supreme Spirit

समाधि (पुं) – अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः। धीवर्गः। अर्थः - अङ्गीकारः

समाधि (पुं) - स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः। नानार्थवर्गः । अर्थः – मनोनिग्रहः, समर्थनम्, धान्यादिसञ्चयः

वशात् – under the influence of, under the control of, through the power or influence of

अव्ययः (also, but not relevant, वश शब्द, पञ्चीं ए)

निराधिः - free from anxiety

ज्ञान-अग्नि - fire of knowledge

दग्ध- burnt — दह् + क्त : दहँ भस्मीकरणे (भ्वादिः परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्)

सहकारण- together with its source/reason

सह (अव्य) - कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह। अव्ययवर्गः

कारण (नपुं) - हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्। कालवर्गः। अर्थः - कारणम्

जन्म-बीजः - seed of birth

जन्म (पुं) - जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः। कालवर्गः। अर्थः – जननम् Birth

बीज (नपुं) - हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्। कालवर्गः। अर्थः – कारणम् Cause

बीज (नपुं) - शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च। मनुष्यवर्गः। अर्थः - रेतस्

आविर्भवन्निजसुखानुभवैकतृप्तो ब्रह्मैव नूनमिह संभवसि ध्रुवं त्वम् ॥ २७ ॥

आविर्भवत्-निज-सुख-अनुभव-एक-तृप्तो ब्रह्मा-एव नूनं-इह संभवसि ध्रुवं त्वम् ॥ २७ ॥

आविर्भवन्निजसुखानुभवैकतृप्तो = आविः + भवन्निजसुखानुभवैकतृप्तो रेफः विसर्गसन्धि

आविर्भवन्निजसुखानुभवैकतृप्तो = आविर्भवत् + निजसुखानुभवैकतृप्तो अनुनासिक व्यञ्जनसन्धिः

आविर्भवन्निजसुखानुभवैकतृप्तो = आविर्भवन्निजसुख + अनुभवैकतृप्तो सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

आविर्भवन्निजसुखानुभवैकतृप्तो = आविर्भवन्निजसुखानुभव + एकतृप्तो वृद्धि स्वरसन्धिः

आविर्भवत् – आविस् + भवत् आविस् + भू + शतृ प्रत्ययः

आविस् – evident, obvious, clear

आविस् (अव्य) - प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते। अव्ययवर्गः। अर्थः - स्फुटम्

भवत् – is happening भू + शतृ प्रत्ययः

निज – innermost, true

निज (वि) - अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - आत्मीयम्, नित्यम्

सुख – bliss

सुख (नपुं) - स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च। कालवर्गः। अर्थः - आनन्दः

अनुभव – experience, direct perception or recognition, comprehension otherwise than from memory

अनुभव (पुं) - उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम्। सङ्कीर्णवर्गः।

एक - one

तृप्तो – one who is satisfied तृप् तृपँ धातुः + क्त प्रत्ययः

आविर्भवन्निजसुखानुभवैकतृप्तो ब्रह्मैव = आविर्भवन्निजसुखानुभवैकतृप्तः ब्रह्मैव उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः

ब्रह्मैव = ब्रह्म + एव वृद्धि स्वरसन्धिः

ब्रह्म-एव – he Supreme Spirit alone

नूनं-इह – truly, verily, assuredly here नूनं – अव्ययं

संभवसि – you will become सम् + भू धातुः लट्, मध्य, ए

ध्रुवं – firmly

ध्रुव (पुं) - ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसम्भवः। दिग्वर्गः। अर्थः – ध्रुवः polar star

ध्रुव (पुं) - स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः। वनौषधिवर्गः। अर्थः - शाखापत्ररहिततरुः

ध्रुव (वि) - शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - नित्यम्

ध्रुव (पुं) - ध्रुवो भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - भभेदः, - निश्चितम्, शाश्वतम्

त्वम् - you

<u>समासाः</u>

निरन्तरसमाधिवशात् -

ज्ञानाग्निदग्धसहकारणजन्मबीजः

निजसुखानुभवैकतृप्तो

इत्थं गिरा विमलया परसौख्यदात्र्या
वाचा गुरोर्विमथिताखिलसंशयौघः ।
शिष्यः समाधिपरिशीलनतीक्ष्णदिव्य-
ज्ञानासिखण्डितभवाख्यविषद्रुमोऽभूत् ॥ २८ ॥

अन्वय:
इत्थं गुरो: विमलया परसौख्यदात्र्या गिरा वाचा विमथिताखिलसंशयौघः ।
तीक्ष्णदिव्यज्ञानासिखण्डित भवाख्य विषद्रुम: शिष्यः समाधिपरिशीलन अभूत् ॥ २८ ॥

Thus, through the teacher's pure song which gives the highest happiness, is the entire stream of doubts decimated, with the tree of objects called the world cut using the keen divine sword of knowledge, the Student became one constantly dwelling on the Supreme

शब्दार्थ: विवरणं च
इत्थं गिरा विमलया परसौख्यदात्र्या वाचा गुरोर्विमथिताखिलसंशयौघः ।
इत्थं गिरा विमलया परसौख्य-दात्र्या वाचा गुरो: विमथित-अखिल-संशय-ओघः ।

इत्थं – thus, in this manner

गिरा – (through) speech, words, invocation, praise, song, सरस्वती, वाणी गिर् रेफान्तः, स्त्रीलिङ्गः, तृतीया ए

गिर् (स्त्री) - ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती। शब्दादिवर्गः। अर्थः - सरस्वती

विमलया – (through/by) make pure or clean, purify, cleanse

मल (पुं-नपुं)। तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - मलम्

मल (पुं-नपुं) - मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम्। नानार्थवर्गः। अर्थः – पापम्, पुराणकिट्टम्

परसौख्य – highest essence of pleasure/happiness/felicity सौख्य - सुख + ष्यञ्

दात्र्या – by the giver (fem.) दानकर्त्री दात्री = दा + तृच् , दात्री ईकारान्तः, स्त्रीलिङ्गः, तृतीय़ा एक
दाण् दाने (भ्वादिः परस्मैपदी सकर्मकः अनिट्)

वाचा = (through/by) speech, वाणी, सरस्वती वाच् चकारान्तः, स्त्रीलिङ्गः, तृ ए

गुरोर्विमथिताखिलसंशयौघः - गुरो: विमथित-अखिल-संशय-ओघः
गुरोर्विमथिताखिलसंशयौघः = गुरो: + विमथिताखिलसंशयौघः रेफः विसर्गसन्धिः
गुरोर्विमथिताखिलसंशयौघः = गुरोर्विमथित + अखिलसंशयौघः सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः
गुरोर्विमथिताखिलसंशयौघः = गुरोर्विमथिताखिलसंशय + ओघः वृद्धि स्वरसन्धिः

गुरोः - from/of the Guru बृहस्पतिः, संस्कारादिकर्तुर्गुरुः गुरु उकारान्तः, पुंलिङ्गः, घिसंज्ञकः, पञ्च/षष् ए

गुरु (पुं) - बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः। दिग्वर्गः। अर्थः - बृहस्पतिः

गुरु (पुं) - उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - संस्कारादिकर्तुर्गुरुः

विमथित – well churned, well destroyed वि+मथ+क्त

अखिल – whole, entire, complete नास्ति खिलम् अवशिष्टम् यस्य

अखिल (वि) - विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

संशय – doubt

संशय (पुं) - अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः। धीवर्गः। अर्थः - संशयज्ञानम्

ओघः – heap of, continuous stream, current उच् + घञ्= ओकः (अवसाने ओगः???)

ओघ (पुं) - विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात्। नाट्यवर्गः। अर्थः - द्रुतनृत्यगीतवाद्यम्

ओघ (पुं) – स्तोमौघनिकरव्रातवारसङ्घातसञ्चयाः। सिंहादिवर्गः। अर्थः - समूहः

ओघ (पुं) - परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये। नानार्थवर्गः। अर्थः - अम्भसां रयः

शिष्यः समाधिपरिशीलनतीक्ष्णदिव्यज्ञानासिखण्डितभवाख्यविषद्रुमोऽभूत् ॥ २८ ॥

शिष्यः समाधि-परिशीलन-तीक्ष्ण-दिव्य-ज्ञानासि-खण्डित-भवाख्य-विषद्रुमो अभूत् ॥ २८ ॥

शिष्यः – student शास्-क्यप् worthy of being taught

शिष्य (पुं) - छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - शिष्यः

समाधिपरिशीलनतीक्ष्णदिव्यज्ञानासिखण्डितभवाख्यविषद्रुमोऽभूत् = समाधिपरिशीलनतीक्ष्णदिव्यज्ञानासिखण्डितभवाख्यविषद्रुमः अभूत्

उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः

समाधि – concentration of mind on one object, perfect absorption of thought into the one object of meditation, i.e. the Supreme Spirit

समाधि (पुं) – अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः। धीवर्गः। अर्थः - अङ्गीकारः

समाधि (पुं) - स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः। नानार्थवर्गः। अर्थः - मनोनिग्रहः, समर्थनम्, धान्यादिसञ्चयः

परिशीलन – Constant contact, intercourse, or correspondence, study, application or attachment (to a thing), steady or fixed pursuit

शील (नपुं) - शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः। नाट्यवर्गः। अर्थः - सुस्वभावः

शील (नपुं) - शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम्। नानार्थवर्गः। अर्थः - स्वभावः, सद्वृत्तम्

तीक्ष्ण – Sharp (in all senses), pungent; hot, warm (as rays); fiery, passionate.

तीक्ष्ण (नपुं) - तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका। दिग्वर्गः। अर्थः - अत्युष्णम्

तीक्ष्ण (नपुं) - लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी। वैश्यवर्गः। अर्थः - लोहः

तीक्ष्ण (नपुं) - विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - अभिमरः

दिव्य – divine, heavenly, supernatural, wonderful दिवि भवः यत्, -व्यः-व्या-व्यं

ज्ञानासि – sword of knowledge, learning ज्ञानम् एव असिः इति ज्ञानासिः

ज्ञान (नपुं) - मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः। धीवर्गः। अर्थः – मोक्षोपयोगिबुद्धिः

असि (पुं) - तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - खड्गः

खण्डित – cut, broken in pieces, destroyed, annihilated, lost, decayed खण्ड् + क्त

भवाख्य – भव-आख्य – called/termed as the world

विषद्रुमो - विषयुक्तो द्रुमः – tree of objects द्रुमः- a tree

अभूत् – became भू धातुः कर्तरि लुङ्लकारः प्रथम पु ए

<u>समासा:</u>

परसौख्यदात्र्या

अखिलसंशयौघः

समाधिपरिशीलनतीक्ष्णदिव्यज्ञानासि

स्वानन्दमप्रतिहतं परिभुज्य हर्षा -
दश्रुप्रपूर्णनयनः पुलकाङ्किताङ्गः ।
शिष्यः सगद्गदमुवाच गुरुं घृणाधिं
नत्वा तदङ्घ्रियुगलं विनयोपयुक्तः ।। २१ ।।

<u>अन्वय:</u>
स्वानन्दमप्रतिहतं परिभुज्य, गुरुं घृणाधिं नत्वा, हर्षादश्रुप्रपूर्णनयनः पुलकाङ्किताङ्गः तदङ्घ्रियुगलं विनयोपयुक्तः शिष्यः सगद्गदम् उवाच,
।। २१ ।।

Having unobstructedly enjoyed his own Bliss, after having bowed to the teacher who is the epitome of compassion, eyes overflowing with tears due to joy, all limbs marked by hair standing end, endowed with proper decorum towards his (Guru's) pair of feet, the pupil stuttered as he spoke.

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>
स्वानन्दमप्रतिहतं परिभुज्य हर्षादश्रुप्रपूर्णनयनः पुलकाङ्किताङ्गः ।
स्वानन्दम्-अप्रतिहतं परिभुज्य हर्षाद्-अश्रुप्रपूर्ण-नयनः पुलकाङ्कित-अङ्गः ।
स्वानन्दम् = स्व + आनन्दं सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः
स्वानन्दम् – own (inner) bliss
स्व (पुं) - सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - सगोत्रः
स्व (पुं) - स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने। नानार्थवर्गः। अर्थः - आत्मा, धनम्, आत्मीयम्
आनन्द (पुं) - स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च। कालवर्गः। Joy
अप्रतिहतं - not obstructed or impeded, irresistible
परिभुज्य – having eaten, having used, having enjoyed परि + भुज् + ल्यप्
हर्षादश्रुप्रपूर्णनयनः = हर्षाद् अश्रुप्रपूर्णनयनः = हर्षात् अश्रुप्रपूर्णनयनः जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः
हर्षाद् = हर्षात् – due to (or emanating from) happiness/joy/delight
हर्ष (पुं) - मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः। कालवर्गः। अर्थः - आनन्दः
अश्रु-प्रपूर्ण – completely- or over- filled with tears
अश्रु (नपुं) - दृग्दृष्टी चास्त्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्रु च। मनुष्यवर्गः। अर्थः – अश्रुः
पूर्ण (वि) - समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्
पूर्ण (वि) - पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः। विशेष्यनिघ्नवर्गः
नयनः – eye
नयन (नपुं) - लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। मनुष्यवर्गः। अर्थः - नेत्रम्

पुलकाङ्किताङ्गः = पुलक-अङ्किताङ्गः सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धि

पुलकाङ्किताङ्गः = पुलकाङ्कित + अङ्गः सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

पुलक: -horripulation, bristling of little hairs पुल + कन् (तद्धित प्रत्ययः)

अङ्कित – marked by, branded अङ्क--क्त

अङ्गः – body, limbs of the body

अङ्ग (नपुं) - अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - देहावयवः

अङ्ग (अव्य) - पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्ठु सुष्ठु प्रशंसने। अव्ययवर्गः। अर्थः - पुनरर्थः

शिष्यः सगद्गदमुवाच गुरुं घृणाधिं नत्वा तदङ्घ्रियुगलं विनयोपयुक्तः ।। २९ ।।

शिष्यः सगद्गदम् उवाच गुरुं घृणाधिं नत्वा तद्-अङ्घ्रि-युगलं विनय-उपयुक्तः ।। २९ ।।

शिष्यः – student शास् + क्यप्

शिष्य (पुं) - छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः, ब्रह्मवर्गः

सगद्गदम् – together with stammering, stuttering, faltering

उवाच – spoke ब्रू or वच् धातुः, लिट् प्रथम पु ए

गुरुं – to the teacher

गुरु (पुं) - बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः। दिग्वर्गः। अर्थः – बृहस्पतिः jupiter

गुरु (पुं) - उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः. ब्रह्मवर्गः. अर्थः - संस्कारादिकर्तुर्गुरुः

घृणाधिं - घृणा + अधिं

घृणा - compassion, pity, tenderness

घृणा (स्त्री) - उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा। नाट्यवर्गः। अर्थः - करुणरसः

घृणा (स्त्री) - अर्तनं च ऋतीया च ह्रणीया च घृणार्थकाः। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - जुगुप्सनम्

घृणा (स्त्री) - तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे। नानार्थवर्गः। अर्थः - जुगुप्सा

अधिं – (to one who is) over and above, a pinnacle

नत्वा – having bowed down नम् + क्त्वा

तदङ्घ्रियुगलं = तत् अङ्घ्रियुगलं जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

तद्-अङ्घ्रिं – to that foot अङ्घि--गतौ करणे क्रिन् अङ्घ् अघिँ गत्याक्षेपे

अङ्घ्रि (पुं) - पादाग्रं प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - चरणः

युगलं – to the pair

युगल (नपुं) - स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगुलं युगम्। सिंहादिवर्गः। अर्थः - युग्मम्

विनयोपयुक्तः = विनय + उपयुक्तः गुण स्वर सन्धिः

विनय – humility, decorum वि+नी+अच्

उपयुक्तः - proper, right, touched by (joined with) उप + युज्--क्त

<u>समासा:</u>

अश्रुप्रपूर्णनयनः

तदङ्घ्रियुगलं

स्वामिन्भवद्वचनदिव्यसुधाभिषिक्त-
स्वानन्दमञ्जुनगरे विहरामि नित्ये ।
अज्ञानदुर्हृदमतीव शितेन सम्य-
ग्ज्ञानासिना परिविलूय सहानुजातम् ॥ ३० ॥

<u>अन्वय:</u>
स्वामिन् भवद्वचनदिव्यसुधाभिषिक्तस्वानन्दमञ्जुनगरे नित्ये विहरामि ।
अतीव शितेन सम्यग्ज्ञानासिना सहानुजातम् अज्ञानदुर्हृदम् परिविलूय ॥ ३० ॥

O Master! having been sprinkled by the divine nectar of your words, I roam uninterruptedly in the most pleasing town of Self-knowledge. Using a well sharpened sword of proper knowledge, having cut off completely the evil-heart of ignorance which was born alongside and together (with my birth).

ChatGPT:
"O Lord, in the delightful city of self-bliss, consecrated by the divine nectar of Your words, I dwell eternally.
With the exceedingly sharp sword of right knowledge, I have thoroughly cut asunder the dark heart of ignorance that accompanied me."

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>
स्वामिन्भवद्वचनदिव्यसुधाभिषिक्तस्वानन्दमञ्जुनगरे विहरामि नित्ये ।
स्वामिन् भवद्-वचन-दिव्य-सुधा-अभिषिक्त-स्वानन्द-मञ्जु-नगरे विहरामि नित्ये ।
स्वामिन्भवद्वचनदिव्यसुधाभिषिक्तस्वानन्दमञ्जुनगरे = स्वामिन्भवद्वचनदिव्यसुधा अभिषिक्तस्वानन्दमञ्जुनगरे   सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः
स्वामिन्भवद्वचनदिव्यसुधाभिषिक्तस्वानन्दमञ्जुनगरे = स्वामिन्भवद्वचनदिव्यसुधाभिषिक्तस्व आनन्दमञ्जुनगरे   सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

स्वामिन् – O Master!   स्वामिन् नकारान्तः, पुंलिङ्गः, सम्बोधनम् ए
- स्वामिन् (पुं) - स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - राजा
- स्वामिन् (पुं) - इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - अधिपतिः

भवद् – your (in sandhi)   भवत् तकारान्तः, पुंलिङ्गः

वचन – words   ब्रू / वच् धातू + ल्युट्
- वचन (नपुं) - व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः। शब्दादिवर्गः। अर्थः - वचनम्

दिव्य – divine, heavenly, wonderful   दिव्+यत्   दिव् वकारान्तः, स्त्रीलिङ्गः

सुधा – beverage of the gods, nectar, ambrosia
- सुधा (स्त्री) - स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा। स्वर्गवर्गः। अर्थः – अमृतम् nectar
- सुधा (स्त्री) - वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही। नानार्थवर्गः।

अभिषिक्त – sprinkled   अभि + सिंच्+क्त प्रत्यय

स्वानन्द – own (inner) bliss
- स्व (पुं) - सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - सगोत्रः
- स्व (पुं) - स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने। नानार्थवर्गः। अर्थः - आत्मा, धनम्, आत्मीयम्
- आनन्द (पुं) - स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च। कालवर्गः। Joy

मञ्जु – beautiful, charming, sweet, pleasing, agreeable, attractive

मञ्जु (वि) - कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - मनोरमम्

नगरे – in the town/city नगा इव प्रासादादयः सन्ति यत्र

विहरामि – I roam, I wander through, I divert myself

नित्ये – always, continually, forever, in steadiness

नित्य (नपुं) - नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर। स्वर्गवर्गः। अर्थः – अविरतम् continuous

नित्य (वि) - शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः। विशेष्यनिघ्नवर्गः।

अज्ञानदुर्हृदमतीव शितेन सम्यग्ज्ञानासिना परिविलूय सहानुजातम् ॥ ३० ॥

अज्ञान-दुर्हृदम्-अतीव शितेन सम्यग्-ज्ञानासिना परिविलूय सह-अनुजातम् ॥ ३० ॥

अज्ञान – ignorance, sense of ego

अज्ञान (नपुं) - मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम्। धीवर्गः।

दुर्हृदम् – inimical, ill-disposed, bad heart, enemy, wicked दुर् हृदम्

अतीव – extremely

अतीव (अव्य) - बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे। अव्ययवर्गः। अर्थः - अतिशयः

शितेन – by/through sharpened/whetted शित शो-क्त

सम्यग्ज्ञानासिना = सम्यक् ज्ञानासिना जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

सम्यग् – wholly. completely, properly

ज्ञान - असिना – through the sword of knowledge

परिविलूय – having been well cut off परि+वि+लू+ल्यप्

सह-अनुजातम् – was born-after alongside, together was reborn अनु + जन्--क्त

सह (अव्य) - कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह। अव्ययवर्गः।

<u>समासा:</u>

भवद्वचनदिव्यसुधाभिषिक्त

स्वानन्दमञ्जुनगरे

अज्ञानदुर्हृदम्

ज्ञानासिना

गच्छामि कुत्र किमहं करवाणि किं वा

गृह्णामि किं परिजहामि मयि प्रपूर्णे ।

निर्व्याजसौख्यजलधौ परिदृश्यमानं

फेनादिकं जगदिति स्थिरनिश्चयो मे ॥ ३१ ॥

<u>अन्वय:</u>

मयि प्रपूर्णे अहं कुत्र गच्छामि, किम् करवाणि, किं वा गृह्णामि, किं परिजहामि ।

निर्व्याज-सौख्य-जलधौ फेनादिकं जगदिति परिदृश्यमानं मे स्थिरनिश्चयो ॥ ३१ ॥

Within my completeness, where do I go, what shall I do, what do I grasp, what do I relinquish? The world is to be viewed like foam In that ocean of unalloyed happiness, this is my firm understanding.

<u>शब्दार्थः विवरणं च</u>

गच्छामि कुत्र किमहं करवाणि किं वा गृह्णामि किं परिजहामि मयि प्रपूर्णे ।
गच्छामि कुत्र किम् अहं करवाणि किं वा गृह्णामि किं परिजहामि मयि प्रपूर्णे ।

गच्छामि कुत्र – where do I go?
किम् अहं करवाणि – what shall I do? — कृ डुकृञ् (तनादिः) लोट् उत्तम् ए
किं वा गृह्णामि – or what do I grasp — ग्रह् लट् उत्तम् ए
किं परिजहामि – what do I renounce — परि+जहामि हा ओँहाक् त्यागे
मयि प्रपूर्णे – in my complete fullness — अस्मद् दकारान्तः, अलिङ्गः, सप्तमी ए
पूर्ण (वि) - समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्
पूर्ण (वि) - पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - पूर्णः

निर्व्याजसौख्यजलधौ परिदृश्यमानं फेनादिकं जगदिति स्थिरनिश्चयो मे ॥ ३१ ॥
निर्व्याज-सौख्य-जलधौ परिदृश्यमानं फेनादिकं जगद्-इति स्थिर-निश्चयो मे ॥ ३१ ॥
निर्व्याज-सौख्य-जलधौ – in the ocean of pure happiness

निर्व्याज – without guile, pure
व्याज (पुं) - कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे। नाट्यवर्गः। अर्थः - कपटः
व्याज (पुं) - व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम्। नाट्यवर्गः। अर्थः - स्वरूपाच्छादनम्
सौख्य – quality/essence of pleasure, happiness — सुख+ष्यञ्
जलधौ - in the ocean — जलधि शब्द सप्तमी ए
परिदृश्यमानं – worthy of being seen (known) well — परि+दृश्+शानच्
फेनादिकं – like small foam (of ocean)
फेन (पुं) - डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम्। वैश्यवर्गः। अर्थः - समुद्रफेनः

जगदिति = जगद् इति = जगत् इति — जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

जगद्-इति – the universe of movement is thus
जगत् (नपुं) - त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। भूमिवर्गः। अर्थः - लोकः
जगत् (वि) - त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। नानार्थवर्गः। अर्थः - चरम्
स्थिर-निश्चयो – firm determination (understanding)
निश्चय (पुं) - सन्देहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ। धीवर्गः। अर्थः - निश्चयः
मे - of mine

मायाभिधो जलधरो जगदाख्यमम्बु-
वर्षत्वनेन मम चिद्वपुषः क्षतिः का ।
लाभोऽपि वा क इति संततमात्मरूपे
संचिन्तयन्स्थिरमतिर्विहरामि नित्ये ॥ ३२ ॥

अन्वय:

मायाभिधो जलधरो, जगदाख्यं अम्बुवर्षं। अनेन तु मम चिद्वपुषः का क्षतिः क लाभोऽपि वा? इति संततं संचिन्तयन्, आत्मरूपे नित्ये स्थिरमतिः विहरामि ॥ ३२

That cloud is termed Maya, rain is known as Jagat (world). By this, what decay, or what gain to my Consciousness? Thinking thus deeply and uninteruptedly, with steadfast understanding, I roam in the eternal Self.

शब्दार्थ: विवरणं च

मायाभिधो जलधरो जगदाख्यमम्बुवर्षत्वनेन मम चिद्वपुषः क्षतिः का ।

मायाभिधो जलधरो जगद्-आख्यं-अम्बु-वर्ष-तु-अनेन मम चिद्-वपुषः क्षतिः का ।

मायाभिधो जलधरो – मायाभिध: जलधर:

मायाभिध: - that which is termed Maya — माया+अभि+धा धातु:, धा=to wear, to nourish

माया (स्त्री) - स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः। शूद्रवर्गः। अर्थः - इन्द्रजालादिमाया

जलधर: - is the cloud (that which holds water) — जलस्य धरः, धृ + अच् = धरः/धरा/धरं

जलधर (पुं) - धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत्। दिग्वर्गः। अर्थः - मेघः

जगदाख्यमम्बुवर्षत्वनेन = जगद् आख्यं अम्बुवर्ष तु अनेन

जगद् आख्यं = जगत् आख्यं — जश्त्व व्यञ्जनसन्धि:

त्वनेन = तु अनेन — यण स्वरसन्धि:

जगद् – the universe, that which moves

जगत् (नपुं) - त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। भूमिवर्गः। अर्थः - लोकः

जगत् (वि) - त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। नानार्थवर्गः। अर्थः - चरम्

आख्यं – is said to be — आख्या स्त्री, आ + ख्यायते अनेन, आ + ख्या--अङ्

अम्बु – water

अम्बु (नपुं) - अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्। वारिवर्गः। अर्थः - जलम्

वर्ष – rain shower

वर्ष (नपुं) - वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ। दिग्वर्गः 1.3.11.1.2

वर्ष (पुं-नपुं) - स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्। नानार्थवर्गः। अर्थः - लोकधात्वंशः

वर्ष (पुं-नपुं) - स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्। नानार्थवर्गः। अर्थः - वत्सरः

तु – but/only (filler)

अनेन - by this — इदम् शब्दः तृ ए

मम चिद्-वपुषः क्षतिः का ।

मम - my

चिद्वपुषः = चित्-वपुषः — जश्त्व व्यञ्जनसन्धि:

चिद् – consciousness

चित् (स्त्री) – प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

चित् (अव्य) - यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन। अव्ययवर्गः। अर्थः - असाकल्यम्

वपुषः – my body — वपुष् षकारान्तः, नपुं, षष् ए

देहः

क्षतिः – decay/ruin, destruction, injury, death क्षण् + क्तिन्

का – who (has)? (स्त्री)

लाभोऽपि वा क इति संततमात्मरूपे संचिन्तयन्स्थिरमतिर्विहरामि नित्ये ॥ ३२ ॥

लाभो-अपि वा क इति संततम्-आत्मरूपे संचिन्तयन्-स्थिरमतिः-विहरामि नित्ये ॥ ३२ ॥

लाभोऽपि = लाभो अपि = लाभः अपि उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः

लाभो-अपि वा क – or even gain, (is) who

इति संततम् - thus uninteruptedly

आत्मरूपे – within the form of the innermost Self

आत्मन् (पुं) - आत्मायत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च। नानार्थवर्गः। अर्थः - ब्रह्मा, बुद्धिः

रूप (नपुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - नेत्रेन्द्रियविषयः

संचिन्तयन् - thinking deeply thus,

स्थिरमतिः - one with a stable intellect

स्थिर - स्थिर स्थेयस् स्थेष्ठ स्था + इर (similar example गम्भ + इर – गम्भीर), सूत्र 'कृञ्-इरः'

मति (स्त्री) - बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः। धीवर्गः। अर्थः - बुद्धिः

विहरामि - roam with pleasure

नित्ये –always

<u>समासा:</u>

मायाभिधो

जलधरो

अम्बुवर्ष

चिद्वपुषः

वाक्कायमानसभवं सकलं हि कर्म

प्रोक्तं शुभाशुभमयं न ततोऽस्ति भिन्नम् ।

वागादिसाक्षिणि कथं मयि निर्मले स्या-

त्कर्मद्वयं तदुदितं जननादिकां वा ॥ ३३ ॥

<u>अन्वय:</u>

सकलं वाक्कायमानसभवं कर्म शुभाशुभमयं हि प्रोक्तं। ततः भिन्नम् न अस्ति।

वागादि मयि निर्मले साक्षिणि कर्मद्वयं कथं स्यात् जननादिकां तदुदितं वा ॥ ३३ ॥

All of speech, body and mind are said to be infused with auspicious and inauspicious, nothing excepted therefrom. Within my spotless (pure) witnesshood, how do speech etc., become two-fold karma (auspicicious, inauspicious). Or (how) what is called birth and consumption (arise from that)

शब्दार्थ: विवरणं च

वाक्कायमानसभवं सकलं हि कर्म प्रोक्तं शुभाशुभमयं न ततोऽस्ति भिन्नम् ।

वाक्-काय-मानस-भवं सकलं हि कर्म प्रोक्तं शुभ-अशुभ-मयं न ततो-अस्ति भिन्नम् ।

वाक् – voice, power of speech

काय – body

मानस – Pertaining to the mind, mental, produced from the mind

भवं – arising from, existence, world

सकलं – entirely, together with all parts, कलया सह वर्त्तमानम्

हि - indeed

कर्म – Karma, action, act, work कर्मन् नकारान्तः, नपुंसकलिङ्गः, प्र, ए

प्रोक्तं – it is said — प्र + ब्रू/वच् +क्त प्रत्यय

शुभाशुभमयं = शुभ + अशुभमयं — सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धि:

शुभ-अशुभ-मयं – infused with (consisting of) auspicious and inauspicious   मय - मय्+अच्

ततोऽस्ति = तत: अस्ति — उकार विसर्गसन्धि: + गुण स्वरसन्धि: + पूर्वरूप स्वरसन्धि:

न ततो – not therefrom, not extending from

अस्ति – is

भिन्नम् – different, divided, separated — भिद्+क्त, भिद् = विदारणे

वागादिसाक्षिणि कथं मयि निर्मले स्यात्कर्मद्वयं तदुदितं जननादिकां वा ॥ ३३ ॥

वाग्-आदि-साक्षिणि कथं मयि निर्मले स्यात्-कर्मद्वयं तद्-उदितं जननादिकां वा ॥ ३३ ॥

वागादिसाक्षिणि = वाग् आदिसाक्षिणि = वाक् आदिसाक्षिणि — जश्त्व व्यञ्जनसन्धि:

वाग् – voice — वाच् in compound

आदि – etc

साक्षिणि – in the witness — साक्षिन् शब्द सप्तमी ए

कथं – how

मयि निर्मले – within my spotlessness — मयि -अस्मद् सप्तीं ए

स्यात् – may exist — अस् धातु: कर्तरि विधि प्र ए

कर्मद्वयं – two karmas

तदुदितं = तत् उदितं — जश्त्व व्यञ्जनसन्धि:

तद् - that

उदितं – it is said — वद् + क्त

जननादिकां वा – birth or one who eats/consumes (beginning with birth and so on) आदिका – स्त्री, अद्+ण्वुल्

समासा:

वाक्कायमानसभवं

शुभाशुभमयं

वागादिसाक्षिणि

कर्मद्वयं
जननादिकां

व्यावृत्तरूपमिदमेव जगद्विभिन्नं
ज्ञानं त्वभिन्नमनुवृत्ततयाखिलेषु ।
ज्ञानं च भिन्नमिति चेज्जडतादिदोष-
प्राप्तिर्भवेच्छ्रुतिशिरांसि न तं सहन्ते ॥ ३४ ॥

अन्वय:
इदं व्यावृत्तरूपं विभिन्नं जगद् एव, ज्ञानं तु अनुवृत्ततया अखिलेषु अभिन्नम् ।
ज्ञानं च भिन्नमिति चेत् जडतादिदोषप्राप्ति: भवेत् श्रुतिशिरांसि न तं सहन्ते ॥ ३४ ॥

This universe is turned away (from Oneness) in form and torn apart, but Knowledge is undivided through conformity in the Whole. If Knowledge is separated (in the Whole), then defects of dullness etc are acquired., not tolerated by the highest of Vedas (Upanishads).

शब्दार्थ: विवरणं च
व्यावृत्तरूपमिदमेव जगद्विभिन्नं, ज्ञानं त्वभिन्नं अनुवृत्ततयाखिलेषु ।
व्यावृत्त-रूपम्-इदम्-एव जगद्-विभिन्नं ज्ञानं तु-अभिन्नम्-अनुवृत्त-तया-अखिलेषु ।

व्यावृत्त – turned away from, separated from वि + आ + वृत–क्त, (यण स्वरसन्धिः)
व्यावृत्त (वि) - वृत्ते तु वृत्तव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः। विशेष्यनिघ्नवर्गः.।अर्थः - कृतावरणः
रूपम् – form
रूप (नपुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - नेत्रेन्द्रियविषयः
इदम् – this
एव – alone, only
जगद् – universe of movement
जगत् (नपुं) - त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। भूमिवर्गः। अर्थः - लोकः
जगत् (वि) - त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। नानार्थवर्गः। अर्थः - चरम्
विभिन्नं - broken asunder, divided, split, dispersed. वि + भिद् + क्तः
भिन्न (वि) - सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - भेदं प्रापितः
ज्ञानं तु – but Knowledge
ज्ञान (नपुं) - मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः। धीवर्गः। अर्थः – मोक्षोपयोगिबुद्धिः

त्वभिन्नमनुवृत्ततयाखिलेषु – तु अभिन्नमनुवृत्ततयाखिलेषु
त्वभिन्नमनुवृत्ततयाखिलेषु – त्वभिन्नमनुवृत्ततया अखिलेषु

अभिन्नम् – unsplit
अनुवृत्ततया – through customary procedure/usage, conformity, (अनु+(वृत्–क्त)+तल्) declined to तृ ए
वृत्त (नपुं) - वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः।

वृत्त (वि) - वृत्ते तु वृत्तव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - कृतावरणः

वृत्त (नपुं) - वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले। नानार्थवर्गः ।

अखिलेषु – in the whole (plural) अखिल - न खिलम् अस्य, सप्तमी बहु

अखिल (वि) - विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

ज्ञानं च भिन्नमिति चेज्जडतादिदोषप्राप्तिर्भवेच्छ्रुतिशिरांसि न तं सहन्ते ॥ ३४ ॥

ज्ञानं च भिन्नमिति चेज्जडतादिदोषप्राप्तिर्भवेच्छ्रुतिशिरांसि न तं सहन्ते ॥ ३४ ॥

ज्ञानं च – and knowledge

भिन्नम् इति – separate

चेज्जडतादिदोषप्राप्तिर्भवेच्छ्रुतिशिरांसि = चेत् जडतादिदोषप्राप्तिर्भवेच्छ्रुतिशिरांसि श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः

चेज्जडतादिदोषप्राप्तिर्भवेच्छ्रुतिशिरांसि = चेज्जडतादिदोषप्राप्तिः भवेच्छ्रुतिशिरांसि रेफः विसर्गसन्धि

चेज्जडतादिदोषप्राप्तिर्भवेच्छ्रुतिशिरांसि = चेज्जडतादिदोषप्राप्तिर्भवेत् श्रुतिशिरांसि छत्व + श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः

चेत् – if, in case of

जडतादि – dullness, slothfulness, ignorance, stupidity etc. जड+तल्

जड (वि) - शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः। दिग्वर्गः। अर्थः - शीतलद्रव्यम्

जड (वि) - जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - मूढमतिः

दोष – defect

दोष (पुं) - दोषो वातादिके दोषा रात्रौ दक्षोऽपि कुक्कुटे। नानार्थवर्गः। अर्थः – वातादयः ??

प्राप्तिः - obtaining, acquisition, gain, attainment

प्राप्ति (स्त्री) - प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - सिद्धिः

प्राप्ति (स्त्री) - उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्त्रेता त्वग्नित्रये युगे। नानार्थवर्गः। अर्थः - उदयः, अधिकफलम्

भवेत् – happens भू धातुः कर्तरि विधिलिङ् प्रथम एक

श्रुति– the Veda, sacred knowledge, or :what was heard" श्रु+क्तिन् (स्त्री) प्रथमा ए - श्रुतिः ।

श्रुति (स्त्री) - श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः। शब्दादिवर्गः। अर्थः - वेदः

श्रुति (स्त्री) - कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः। मनुष्यवर्गः।

श्रुति (स्त्री) - सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः। नानार्थवर्गः। अर्थः - श्रवः

शिरांसि - the ultimate/the crown/the head (plural) शिरस् सकारान्तः, नपुं : शिरः शिरसी शिरांसि

शिरस् (पुं-नपुं)- शिरोग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः। वनौषधिवर्गः। अर्थः - शिखरम्

शिरस् (नपुं) - उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः - शिरः

शिरस् (नपुं) - कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - गजमस्तकौ

तं – that (objective case)

न सहन्ते – will not tolerate, will not approve (plural)

<u>समासा:</u>

व्यावृत्तरूपम्

अनुवृत्ततयाखिलेषु ।

दोषप्राप्तिः

श्रुतिशिरांसि

नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियोजयामि
प्राग्वासनावशत एव हि तानि यान्ति ।
स्वान्गोचरान्प्रति ममास्ति न साक्षितापि
सा साक्ष्यभेदकलिता खलु सोऽप्यसत्यः ॥ ३५ ॥

अन्वय:

नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियोजयामि। प्राग्वासनावशत एव हि तानि यान्ति ।
स्वान्गोचरान्प्रति सा मम साक्षितापि न अस्ति। साक्ष्यभेदकलिता खलु सोऽप्यसत्यः ॥ ३५ ॥

I never assign senses amongst (to) objects. Only under the control of prior impressions are they (objects) attained. Towards objects visible to my senses, even my witnesshood is non existent. Separate evidence (of witnessing objects) that is produced is also verily also untrue

शब्दार्थ: विवरणं च

नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियोजयामि प्राग्वासनावशत एव हि तानि यान्ति ।
न एव इन्द्रियाणि विषयेषु नियोजयामि प्राग्-वासनावशत एव हि तानि यान्ति ।
नैवेन्द्रियाणि – न एवेन्द्रियाणि वृद्धि स्वरसन्धि:
नैवेन्द्रियाणि – नैव इन्द्रियाणि गुण स्वरसन्धि:

न एव इन्द्रियाणि – not only senses
- इन्द्रिय (नपुं) - गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम्। धीवर्गः। अर्थः - चक्षुरादीन्द्रियम्
- इन्द्रिय (नपुं) - शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च। मनुष्यवर्गः। अर्थः - रेतस्

विषयेषु – amongst objects
- विषय (पुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - विषयाः
- विषय (पुं) - नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्। भूमिवर्गः। अर्थः – ग्रामसमुदायलक्षणस्थानम् ??
- विषय (पुं) - उत्कर्षोऽतिशये सन्धिः श्लेषे विषय आश्रये। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - आश्रयः
- विषय (पुं) - विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि। नानार्थवर्गः। अर्थः - शब्दादीन्द्रियम्, यस्य यत् ज्ञातः तत्

नियोजयामि - I assign

प्राग् – prior
- प्राक् (अव्य) - प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु। दिग्वर्गः। अर्थः - पूर्वदिक्
- प्राक् (अव्य) - प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम्। अव्ययवर्गः। अर्थः - प्राङ् देशः, अतीतकालः
- प्राक् (अव्य) - दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः। अव्ययवर्गः। अर्थः - पूर्वदिग्देशकालाः

वासना – impressions
- वासना (स्त्री) - विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते। धीवर्गः। अर्थः - वासना

वशत – may they control वश् धातु: (भ्वादिगण), लोट्, मध्य बहु

एव हि – indeed only

तानि – those

यान्ति – reach/attain

स्वान्गोचरान्प्रति ममास्ति न साक्षितापि सा साक्ष्यभेदकलिता खलु सोऽप्यसत्यः ॥ ३५ ॥

स्वान्-गोचरान्-प्रति मम-अस्ति न साक्षिता-अपि सा साक्ष्य-भेद-कलिता खलु सो-अपि-असत्यः ॥ ३५ ॥

स्वान् – to ourselves स्व शब्दः, अकारान्तः, पुं, सर्वनामशब्दः, द्वितीया बहु (wrong)

गोचरान् – objects of the senses गावः इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्। गो = organ of senses (relevant meaning here)

गोचर (पुं) - गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम्। धीवर्गः। अर्थः - विषयाः

प्रति – towards, in the direction of (as a separable preposition)

प्रति (अव्य) - प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः। नानार्थवर्गः।

ममास्ति - मम-अस्ति सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

मम – mine

अस्ति – is

साक्षितापि - साक्षिता-अपि सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

न साक्षिता – not witnesshood साक्षिन् + तल्

अक्षि (नपुं) - लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। मनुष्यवर्गः। अर्थः - नेत्रम्

अपि सा – also she

साक्ष्य – evidence/testimony साक्ष्यम् नपुँ, साक्षिन् + ष्यञ्

भेद – division/separation, difference

भेद (पुं) - भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - उपायाः

भेद (पुं) - भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - भेदः

कलिता – held/taken/arisen/produced/gathered कल् + क्त, स्त्री

खलु – verily, truly

सोऽप्यसत्यः – सो अप्यसत्यः – सः अप्यसत्यः उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः

सोऽप्यसत्यः - सोऽपि असत्यः यण स्वरसन्धिः

सो-अपि- he too

असत्यः – not true अस् धातु + यत् प्रत्यय= सत्य

सत्य (वि) - सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति। शब्दादिवर्गः। अर्थः - सत्यवचनम्

सत्य (वि) - रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - शपथः, - तथ्यम्

<u>समासा:</u>

साक्ष्यभेदकलिता

भेदोऽपि साक्ष्यगत एव न साक्षिणो मे

भेदस्य साक्षिणि कथं प्रभवेत्स भेदः ।

भेदो न सुप्तिसमयेऽनुपलम्भनाच्च

सन्नास्तिता न इह दृष्टतया न वाच्या ॥ ३६ ॥

<u>अन्वयः</u>

भेदोऽपि साक्ष्यगत एव, न मे साक्षिणो। स भेदः भेदस्य साक्षिणि कथं प्रभवेत् ।
सुप्तिसमये भेदः न अनुपलम्भनात्, इह सत्-नास्तिता न दृष्टतया न वाच्या च ॥ ३६ ॥

Differences/divisions/separations come from the observed (objects) itself, not belonging to me, not belonging to the witness. How can the differences/divisions/separations exert influence in the witness of differences? During sleep-time differences are not apprehended/detected - here existence (witness) and non-existence (objects) not (discernable) through being seen and not (discernable) through speech

<u>शब्दार्थः विवरणं च</u>

भेदोऽपि साक्ष्यगत एव न साक्षिणो मे भेदस्य साक्षिणि कथं प्रभवेत्स भेदः ।
भेदः अपि साक्ष्यगत एव न साक्षिणो मे भेदस्य साक्षिणि कथं प्रभवेत्-स भेदः ।

भेदः अपि - also difference/separation — उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः
भेद (पुं) - भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - उपायाः
भेद (पुं) - भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - भेदः
साक्ष्यगत एव – is arrived at from the witnessed (objects) alone — साक्ष्य=साक्षिन् + ष्यञ्
अक्षि (नपुं) - लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। मनुष्यवर्गः। अर्थः - नेत्रम्
न साक्षिणो मे – not belonging to my witnesshood — साक्षिन् शबदः, प्र-बहु, पञ्च-ए, षष्ट-ए
भेदस्य – of the difference/separation
साक्षिणि – in the witnesser — साक्षिन् शबदः, सप्त-ए
कथं - how
प्रभवेत् – may it influence (be the source) — भवेत् – भू कर्तरि विधिलिङ्ग प्र ए
स भेदः – that difference/separation

भेदो न सुप्तिसमयेऽनुपलम्भनाच्च सन्नास्तिता न इह दृष्टतया न वाच्या ॥ ३६ ॥
भेदः न सुप्तिसमये-अनुपलम्भनात् च सत्-न-अस्तिता न इह दृष्टतया न वाच्या ॥ ३६ ॥

भेदः न - difference/separation (is) not
अनुपलम्भनाच्च = अनुपलम्भनात् च — श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः
सुप्ति-समये – during the time of sleep — स्त्री स्वप्-क्तिन्
समय (पुं) - कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ / पक्षतिः। कालवर्गः। अर्थः - समयः
समय (पुं) - समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः। नानार्थवर्गः।
अनुपलम्भनात् च – and after acquiring apprehension/detection — अनु + (लभ् धातुः + ल्युट् प्रत्यय) पञ्च ए
सन्नास्तिता = सत्-न-अस्तिता — अनुनासिक व्यञ्जनसन्धिः + सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः
सत्-न-अस्तिता –existence (witness) & non-existence (objects) — अस्तिता may be a non Paninian usage
न इह दृष्टतया - not here, through the condition of being seen — दृश् + क्त = दृष्ट; दृष्ट+तल्= दृष्टता; तृ ए = दृष्टतया
दृष्ट (नपुं) - अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - स्वपरसैन्याद्भयम्
न वाच्या – not worthy (eligible) of speech — वाच्या/वाक्या - स्त्री - ब्रू/वच् धातू + ण्यत् प्रत्ययः
वाच् (स्त्री) - ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती। शब्दादिवर्गः। अर्थः - सरस्वती

समासा:

साक्ष्यगत

सुप्तिसमये

विश्वं सदेतदिति कार्यकरत्वहेतो-

र्यद्यस्य सत्त्वमिह साधयितुं यतेथाः ।

तर्ह्यत्र रज्जुभुजगाद्यपि सद्बलात्स्या-

त्सत्यत्वहेतुरिदमाहुरबाधितत्वम् ॥ ३७ ॥

अन्वय:

विश्वं एतद् सद् इति, यदि (त्वम्) इह अस्य सत्त्वम् कार्यकरत्वहेतोः साधयितुं यतेथाः ।

तर्हि अत्र रज्जु-भुजग-आदि अपि सद्बलात् स्यात्। सत्यत्व-हेतुः इदम् अबाधितत्वम् आहुः ॥ ३७ ॥

(assuming) “this world is true”, if (you) strive here to extract the truth of this (world) from the agency behind work; then here the rope-snake etc. will also be (arise) from the strength of reality. The Origin of Truth is said to be unrefutable in nature.

शब्दार्थ: विवरणं च

विश्वं सदेतदिति कार्यकरत्वहेतोर्यद्यस्य सत्त्वमिह साधयितुं यतेथाः ।

विश्वं सद्-एतद्-इति कार्य-करत्व-हेतोः-यदि-अस्य सत्त्वम्-इह साधयितुं यतेथाः ।

विश्वं – the whole world, universe,

विश्व (नपुं) - आदित्यविश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - गणदेवता

विश्व (स्त्री-नपुं) - स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम्। वैश्यवर्गः। अर्थः - शुण्ठी

विश्व (नपुं) - विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

सदेतदिति = सत् एतत् इति		जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

सत् - being, existing, existent, esential, true, real

सत् (वि) - सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्। नानार्थवर्गः।

एतत् – this

इति – is so

कार्यकरत्वहेतोर्यद्यस्य = कार्यकरत्वहेतोः यद्यस्य		रेफः विसर्गसन्धि

कार्यकरत्वहेतोर्यद्यस्य = कार्यकरत्वहेतोर्यदि-अस्य		यण स्वरसन्धिः

कार्य – what ought to be done		कृ + ण्यत्

करत्व – agency of who or what does, makes or causes		कर+त्व

हेतोः - from the reason/cause		हेतु, पञ्च ए

हेतु (पुं) - हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्। कालवर्गः। अर्थः - कारणम्

यदि – if

यदि (अव्य) - पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम्। अव्ययवर्गः। अर्थः - पक्षान्तरम्

अस्य – belonging to this

सत्त्वम् –reality, being, existence, nature, essence. सतो भावः । सत् + त्व

सत्त्व (नपुं) - विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः। कालवर्गः। अर्थः - गुणः

सत्त्व (नपुं) - द्रव्यासु व्यवसायेऽपि सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु। नानार्थवर्गः।

इह – here इदम् + ह

साधयितुं – in order to make an effort साध् धातुः णिजन्ते कर्तरि + तुमुन् प्रत्ययः

यतेथाः – you strive यत् धातुः, विधिलिङ्, मध्य ए

एथाः – you went इ धातुः in लुङ्-लकारः only Vedic/poetic)

एत्	एताम्	एन्
एथाः	एतम्	एत
एम्	एव	एम

तर्ह्यत्र रज्जुभुजगाद्यपि सद्वलात्स्यात्सत्यत्वहेतुरिदमाहुरबाधितत्वम् ॥ ३७ ॥

तर्हि-अत्र रज्जु-भुजगादि-अपि सद्वलात्-स्यात्-सत्यत्व-हेतुः-इदम्-आहुर्-अबाधितत्वम् ॥ ३७ ॥

तर्ह्यत्र = तर्हि अत्

तर्हि – therefore, at that time, in that case तद्-र्हिल् प्रत्यय

अत्र - here

रज्जु - rope, cord, string

रज्जु (स्त्री) - शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः। शूद्रवर्गः।

भुजग-आदि – snake etc. भुजं वक्रं गच्छतीति । गम् + डः Possibly भुज् + अग

भुजग (पुं) - सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः। पातालभोगिवर्गः। अर्थः - सर्पः

अपि – also

अपि (अव्य) – गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि। नानार्थवर्गः।

सद्वलात् = सत् वलात् जशत्व व्यञ्जनसन्धिः

सत् - being, existing, existent, esential, true, real

वलात् – same as बलात् – due to strength (of सत्)

बल (पुं) - सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - बलभद्रः

बल (पुं) - स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - सेना

बल (पुं) - वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - सेना

बल (नपुं) - द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - सामर्थ्यम्

बल (पुं) - स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - काकः, स्थौल्यम्

वलात् – possibly from वल् धातु, implying “from concealment”

स्यात् -should be, may it be अस् धातुः, कर्तरि विधिलिङ्लकारः, प्र ए

सत्यत्व – reality, truth, veracity सत्य + त्व तुमुन् प्रत्यय

सत्य (वि) - सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति। शब्दादिवर्गः। अर्थः - सत्यवचनम्

सत्य (वि) - रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - शपथः, तथ्यम्

हेतुः - reason

हेतु (पुं) - हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम्। कालवर्गः। अर्थः - कारणम्

इदम् – this

आहुर् – आहुः - said अह् धातुः कर्तरि लिट्लकारः, प्र बहु

अबाधितत्वम् – unimpeded, unrestricted, unrefuted बाधित – बाध् + क्त; बाधित + त्व

समासा:

कार्यकरत्वहेतोः

रज्जुभुजगाद्

सद्बलात्

सत्यत्वहेतुः

कीदृग्विधं जगदये वद सत्त्वचित्त्या-

द्याकारहीनमिति पृष्टवतेऽस्ति मह्यम् ।

प्रत्युत्तरं किमिति ते तव मौनमेव

प्रत्युत्तरं भवति मां प्रति गच्छ जाल्म ॥ ३८ ॥

अन्वयः

कीदृग्विधं जगत् आदि अये आकारहीनमिति अस्ति, , मह्यम् सत्त्वचित्त्या पृष्टवते वद ।

ते प्रत्युत्तरं किमिति । मां प्रति तव मौनमेव प्रत्युत्तरं भवति। गच्छ जाल्म ! ॥ ३८ ॥

In what manner do the world etc. move, if devoid of forms. For me, for the one who has asked with pure mind, speak!. What is your response? Your silence towards me itself becomes the response. Go! Cruel/inconsiderate!

शब्दार्थः विवरणं च

कीदृग्विधं जगदये वद सत्त्वचित्त्याद्याकारहीनमिति पृष्टवतेऽस्ति मह्यम् ।

कीदृक्-विधं जगदये वद सत्त्व-चित्ति-आदि-आकार-हीनम्-इति पृष्टवते-अस्ति मह्यम् ।

कीदृग्विधं = कीदृक्-विधं जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

कीदृक् – is seen by who? is seen how? किम् + दृश् + क्विन्

क्विन्प्रत्ययान्तशब्दस्य पदान्ते कवर्गादेशः भवति

विधं – kind, sort, mode, manner, form.

जगदये – in the favorable moving/going of the world जगत् + अयः , सप्तमी ए

अय (पुं) - प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः। कालवर्गः। अर्थः – शुभावहविधिः। Favorable fortune

वद – noun: वदः/वदा/वदं Speaking, able to speak, speaking well or sensibly वद् धातुः + अच्

verb: to speak, वद् धातुः, कर्तरि लोट्लकारः, मध्यम पुः

वदतात्, वदताद्, वदतु	वदताम्	वदन्तु
वद, वदतात्, वदताद्	वदतम्	वदत
वदानि	वदाव	वदाम

सत्त्वचित्त्याद्याकारहीनमिति = सत्त्वचित्त्यादि आद्य आकारहीनमिति यण स्वरसन्धिः

सत्त्व - being, existence, entity, nature, essence.
चित्ति – mind/wisdom
सत्त्व-चित्ति-आदि – pure-conciousness etc.
आकार – form , shape, figure, , aspect, appearance, countenance
हीनम् – lacking, without, abandoned, forsaken, destitute or deprived of, bereft of
इति – thus

पृष्टवतेऽस्ति = पृष्टवते अस्ति पूर्वरूप स्वरसन्धिः
पृष्टवते – for the one who has asked (प्रच्छ + क्तवतु, चतुर्थी ए)
अस्ति - is
मह्यम् – for me (असमद् शबदः, चतुर्थी ए)

प्रत्युत्तरं किमिति ते तव मौनमेव प्रत्युत्तरं भवति मां प्रति गच्छ जाल्म ॥ ३८ ॥
प्रत्युत्तरं किम्-इति ते तव मौनम्-एव प्रत्युत्तरं भवति मां प्रति गच्छ जाल्म ॥ ३८ ॥
प्रत्युत्तरं – प्रति-उत्तरम् – direct response, response with respect to यण स्वरसन्धिः
प्रति (अव्य) - प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः। नानार्थवर्गः। अर्थः – लक्षणादिः , प्रतिनिधिः, वीप्सा
उत्तर (नपुं) - प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे। शब्दादिवर्गः। अर्थः - उत्तरम्
उत्तर (वि) - उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः। नानार्थवर्गः। अर्थः – श्रेष्ठः , उपरि, उत्तरदिक्
किम्-इति – what it is
ते – you all (तत् शब्दः, पुँ, प्र बहु or तत् शब्दः, स्त्री प्र/द्वितीया द्विवचन, or युष्मद् शब्दः चतुर्थी/षष्टी ए)
तव – your (युष्मद् शब्दः षष्ठी ए)
मौनम्-एव – not speaking alone, silence itself
मौन (नपुं) - उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम्। ब्रह्मवर्गः। अर्थः - मौनम्
प्रत्युत्तरं - प्रति-उत्तरम् – direct response, response with respect to
भवति – becomes (भू धातुः)
मां – to me (अस्मद् शब्दः, द्वि ए)
प्रति – towards, with respect to
प्रति (अव्य) - प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः। नानार्थवर्गः। अर्थः – लक्षणादिः, प्रतिनिधिः, वीप्सा
गच्छ – you go (गम् धातु, लोट्, मध्य, ए)
जाल्म – acting cruel, severe, harsh, rash, inconsiderate
जाल्म (पुं) - निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः। शूद्रवर्गः। अर्थः - नीचः
जाल्म (वि) - जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - असमीक्ष्यकारी

<u>समासाः</u>
सत्त्वचित्ति

ज्ञानाग्निदग्धमपि भाति जगद्विचित्रं
यच्च ध्वनिभ्रमवतः सविशेषबोधात् ।

तस्मिन्भ्रमे विमथितेऽपि तथैव भाति

दिग्वत्यथो मम च तद्वदतो न सत्तत् ॥ ३९ ॥

<u>अन्वय:</u>

ज्ञानाग्निदग्धम् अपि यच्च जगद्विचित्रं सविशेषबोधात् ध्वनिभ्रमवतः भाति ।

तस्मिन्भ्रमे विमथितेऽपि तथैव तत् भाति. अथो मम वदतो दिग्वत् च न तत् सत् ॥ ३९ ॥

Although burned by fire of knowledge, the splendrous world glows due to perception of its variety, and due to the echo of delusion. Even in that annihilated confusion, it shines in the same way. From my speaking, similar to a pointer, that is not true.

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>

ज्ञानाग्निदग्धमपि भाति जगद्विचित्रं यच्च ध्वनिभ्रमवतः सविशेषबोधात् ।

ज्ञान-अग्नि-दग्धम्-अपि भाति जगद्-विचित्रं यत्-च ध्वनि-भ्रमवतः सविशेषबोधात् ।

ज्ञानाग्नि = ज्ञान + अग्नि सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

ज्ञान-अग्नि- fire of knowledge ज्ञान = ज्ञा धातु: + ल्युट्

ज्ञान (नपुं) - मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः। धीवर्गः। अर्थः – मोक्षोपयोगिबुद्धिः

अग्नि (पुं) - अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः। अर्थः - अग्निः

दग्धम्-अपि – although burned

दग्ध (वि) - प्लुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - दग्धः

भाति – (it) glows

जगद्विचित्रं= जगद्-विचित्रं = जगत्-विचित्रं जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

जगद्-विचित्रं – this variegated/captivating/wonderful world

जगत् (नपुं) - त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्। भूमिवर्गः। अर्थः - लोकः

जगत् (वि) - त्रिष्वितो जगदिङ्गेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। नानार्थवर्गः। अर्थः – चरम्

चित्र (नपुं) - चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे। धीवर्गः। अर्थः - नानावर्णाः

चित्र (वि) - विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम्। नाट्यवर्गः। अर्थः - अद्भुतरसः

चित्र (नपुं) - आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - आलेख्यम्

यच्च = यत्-च श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः

यत्-च – and which

ध्वनि- sound/echo/noise

भ्रमवतः – "belonging to" or "from" one filled with delusion भ्रम्+वतुप् ; भ्रमवत् शब्दः पञ्चमी/षष्ठी ए

भ्रम (पुं) - समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः। धीवर्गः। अर्थः - अतस्मित्तज्ज्ञानम्

भ्रम (पुं) - चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः। वारिवर्गः। अर्थः - जलनिस्सरणजालकम्

भ्रम (पुं) - ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः – भ्रमणम्

सविशेषबोधात् – "due to" or "from" togethernes with recognition of state/property/uniqueness

विशेष (वि) - विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः। कालवर्गः। अर्थः – कालावस्था। state or condition

तस्मिन्भ्रमे विमथितेऽपि तथैव भाति दिग्वत्यथो मम च तद्वदतो न सत्तत् ॥ ३९ ॥

तस्मिन्-भ्रमे विमथिते-अपि तथा-एव भाति दिग्वत्-यथो मम च तत् वदतः न सत्-तत् ॥ ३९ ॥

तस्मिन्-भ्रमे – in that delusion

विमथितेऽपि = विमथिते-अपि   पूर्वरूप स्वरसन्धिः

विमथिते-अपि – even though scattered/annihilated/confused (in that)   वि + मथ् + क्त

तथैव = तथा-एव   वृद्धि स्वरसन्धिः

तथा-एव भाति – "then only" / "like that only" it shines   भाति (v) – shines, भातिः (n) - lustre

दिग्वत् – possessing directions / similar to directions (the world)

यथो – यथा + उ like, as it occurs

मम च – and mine

तत् = that

वदतः - belonging to the one speaking   वदत् शब्दः = वद् धातुः शतृ प्रतययः, पञ्चमी/षष्ठी एक अथवा प्र/द्वि बहु

अतो न = अत उ न = अतः न   उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः

अतो – here/hereafter, therefore

न सत्-तत् – that is not true

<u>समासाः</u>

ज्ञानाग्निदग्धम्

भूमिं जले तदपि तेजसि तच्च वायौ
तं व्योम्नि तत्त्रिगुणया सह मय्यनन्ते ।
पूर्णे विलाप्य परिशिष्टमखण्डसंवि-
त्स्वानन्दरूपमनुभूय रमेऽहमद्य ॥ ४० ॥

<u>अन्वयः</u>

भूमिं जले (विलाप्य) तदपि तेजसि (विलाप्य) तच्च वायौ (विलाप्य) तं व्योम्नि (विलाप्य) परिशिष्टम् तत्त्रिगुणया सह मयि अनन्ते पूर्णे विलाप्य।
अखण्डसंवित्स्वानन्दरूपम् अनुभूय, अहम् अद्य रमे ॥ ४० ॥

Absorption of the Earth into Water, that next into Fire, and that into Air, that into Space, and all remaining, together with the Three Gunas, into Me, into the infinite and Whole. After experiencing that unbroken Knowledge, which is my innermost Blissful Self, I enjoy today.

<u>शब्दार्थः विवरणं च</u>

भूमिं जले तदपि तेजसि तच्च वायौ तं व्योम्नि तत्त्रिगुणया सह मय्यनन्ते ।

भूमिं जले तद्-अपि तेजसि तत्-च वायौ तं व्योम्नि तत्-त्रिगुणया सह मयि-अनन्ते ।

भूमिं – to the earth, or to a firm basis   भूमि – स्त्री द्वि ए

possibly a typographical error, should perhaps be भूमौ or भूम्नि

भूमि (स्त्री) - भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा। भूमिवर्गः। अर्थः - भूमिः

जले – in the water   जल – नपुं सप्त ए

जल (नपुं) - आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्। वारिवर्गः। अर्थः - जलम्

तदपि = तद्-अपि = तत् अपि जश्त्व व्यञ्जनसन्धिः

तत् अपि - that too

तेजसि – in brilliance (Fire element in this context) तेजस् – नपुँ सप्त ए

तेजस् (नपुं) - शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च। मनुष्यवर्गः। अर्थः - रेतस्

तेजस् (नपुं) - तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्यतस्त्रिषु। नानार्थवर्गः। अर्थः - प्रभा, बलम्, प्रभावः

तच्च= तत् च श्चुत्व व्यञ्जनसन्धिः

तत्-च – and that

वायौ – in the air वायु – पुँ सप्त ए

वायु (पुं) - श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः. स्वर्गवर्गः. अर्थः - वायुः

तं – unto that

व्योम्नि – in space व्योमन् – नपुँ सप्त ए

व्योमन् (नपुं) - द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम्। व्योमवर्गः। अर्थः - आकाशः

तत्-त्रिगुणया – by her who has three gunas (sattwa, rajas, tamas) त्रि+गुण+इनी =त्रिगुणिनी (स्त्री), तृ ए

सह – together with

मय्यनन्ते = मयि अनन्ते यण स्वरसन्धिः

मयि – in me

अनन्ते – boundless, eternal

अनन्त (नपुं) - नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्. व्योमवर्गः।अर्थः - आकाशः

अनन्त (पुं) - शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे। पातालभोगिवर्गः। अर्थः - नागानाम् स्वामिः

अनन्त (वि) - कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि. नानार्थवर्गः। अर्थः - अनवधिः

पूर्णे विलाप्य परिशिष्टमखण्डसंवित्स्वानन्दरूपमनुभूय रमेऽहमद्य ॥ ४० ॥

पूर्णे विलाप्य परिशिष्टम्-अखण्ड-संवित्-स्वानन्द-रूपम्-अनुभूय रमे-अहम्-अद्य ॥ ४० ॥

पूर्णे – in the unbroken, complete, Whole (सप्त ए)

पूर्ण (वि) - समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

पूर्ण (वि) - पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - पूर्णः

विलाप्य – वि+लप्+ण्यत् – worthy of being spoken

वि+ला+णिचि यत् – worthy of causing one to obtain

वि+ली+ णिचि यत् – worthy of causing one to be absorbed, to be made thin/melted

विलापः - lamentation

परिशिष्टम् – what is left/retained/saved (शिष् धातुः, रुधादिः। परि+शिष्+क्त)

what is distinguished/described/characterized (शिष् धातुः, चुरादिः। परि+शिष्+क्त)

अखण्ड – unbroken

अखण्ड (वि) - समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

संवित् – one who knows well, knowledge, ज्ञानम् सं + विद् + क्विप्

स्वानन्द – own bliss

आनन्द (पुं) - स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च। कालवर्गः।

रूपम् – form

रूप (नपुं) - रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी। धीवर्गः। अर्थः - नेत्रेन्द्रियविषयः

अनुभूय – after having experienced, after having become

रमेऽहमद्य = रमे अहमअद्य पूर्वरूप स्वरसन्धिः

रमे – I enjoy (रम् धातु, लट्, उत्तम एक)

अहम् – I

अद्य – today

अद्य (अव्य) - अद्यात्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात्। अव्ययवर्गः। अर्थः - अस्मिन्नहनि

<u>समासा:</u>

त्रिगुणया (त्रिगुणी)

स्वानन्द

अज्ञानतन्निरसने मयि बोधरूपे

स्यातां कथं तिमिरतद्विरती इवार्के ।

बन्धश्च मोक्ष इति कल्पनमप्यसत्यं

भ्रान्त्यैव भात्यखिलसाक्षिणि नित्यमुक्ते ॥ ४१ ॥

<u>अन्वय:</u>

अज्ञानतन्निरसने, तिमिरतद्विरती अर्के इव, मयि बोधरूपे अखिलसाक्षिणि नित्यमुक्ते, कथं स्यातां ।

बन्धश्च मोक्ष इति कल्पनमप्यसत्यं भ्रान्त्यैव भाति ॥ ४१ ॥

How can Ignorance and its refutation, like darkness and its elimination in the Sun, happen in Me, in manifestation of Knowledge, in witness of all, in the One always free. Concepts of Bondage and Liberation are also untrue, and flourish only due to Delusion.

<u>शब्दार्थ: विवरणं च</u>

अज्ञानतन्निरसने मयि बोधरूपे स्यातां कथं तिमिरतद्विरती इवार्के ।

अज्ञान-तत्-निरसने मयि बोध-रूपे स्यातां कथं तिमिर-तद्-विरती इव-आर्के ।

अज्ञानतन्निरसने – अज्ञान-तत् निरसने अनुनासिक व्यञ्जनसन्धिः

अज्ञान – ignorance अ+ ज्ञा + ल्युट्

अज्ञान (नपुं) - मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम्। धीवर्गः।

तत् – that

निरसने – in what expels/removes, in refutation निर्+अस्+ल्यट्

निरसन (नपुं) - प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - निराकरणम्

मयि – in me

बोध-रूपे – within the form of knowledge and understanding

स्यातां - may it be so (dual) अस् धातुः, विधिलिङ् प्र द्वि

कथं – how

तिमिरतद्विरती= तिमिरतद् विरती= तिमिरतत् विरती जश्त्व व्यञ्जनसन्धि:

तिमिर – dark, blind

तिमिर (नपुं) - अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः। पातालभोगिवर्गः। अर्थः - अन्धकारः

तद् – that

विरती इव – as if concluded, as if indifferent विरति शब्दः, स्त्री, प्रथमा द्वि। वि + रम–क्तिन्

विरति (स्त्री) - आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथ स्त्रियां तु निष्ठेवः। सङ्कीर्णवर्गः। अर्थः - उपरमणम्

इवार्के =इव+अर्के or इव+आर्के सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धि:

अर्के – in the sun अर्कम्, सप्त ए

आर्के – as far as the sun आ+ अर्कम्, सप्त ए

अर्क (पुं) – विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः। दिग्वर्गः। अर्थः - सूर्यः

अर्क (पुं) - तक्षको नागवर्द्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - स्फटिकम्

बन्धश्च मोक्ष इति कल्पनमप्यसत्यं भ्रान्त्यैव भात्यखिलसाक्षिणि नित्यमुक्ते ॥ ४१ ॥

बन्ध:-च मोक्ष इति कल्पनम्-अपि-असत्यं भ्रान्त्या-एव भाति-अखिल-साक्षिणि नित्यम्-उक्ते ॥ ४१ ॥

बन्धश्च= बन्ध स् च= बन्ध: च सकार विसर्गसन्धि: + श्चुत्व व्यञ्जनसन्धि:

बन्ध:-च – and bondages, a tie, a fetter बन्ध् + घञ्

मोक्ष – liberation, release, rescue मोक्ष् + घञ्

मोक्ष (पुं) - मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम्। धीवर्गः। अर्थः - मोक्षः

इति -thus

कल्पनमप्यसत्यं= कल्पनमपि+असत्यं यण स्वरसन्धि:

कल्पनम् – forming, fashioning, arranging कृप्/क्लृप् धातुः, ल्युट्,

अपि – also

असत्यं – untruth

सत्य (वि) - सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति। शब्दादिवर्गः। अर्थः – सत्यवचनम्

भ्रान्त्यैव= भ्रान्त्या+एव वृद्धि स्वरसन्धि:

भ्रान्त्या-एव by wandering about, by delusion भ्रम्-क्तिन्, भ्रान्ति शब्द: तृ ए

भ्रान्ति (स्त्री) - समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः। धीवर्गः। अर्थः – अतस्मिंत्तज्ज्ञानम्

भात्यखिलसाक्षिणि = भाति अखिलसाक्षिणि यण स्वरसन्धि:

भाति – shines

अखिल – complete, whole, without remnants

अखिल (वि) - विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्। विशेष्यनिघ्नवर्गः।अर्थः - समग्रम्

साक्षिणि – witness साक्षीन् शब्द: सप्त ए

नित्यम् –perpetual, uninterrupted, obligatory, essential

नित्य (नपुं) - नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - अविरतम्

नित्य (वि) - शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - नित्यम्

उक्ते – it is said ब्रू/वच् धातुः, क्त, सप्त ए

समासा:
बोधरूपे
अखिलसाक्षिणि

आरब्धकर्मणि च भोगत एव नष्टे
प्राणादयोऽपि मम नोत्क्रमितुं समर्थाः ।
तप्ताग्निनिष्ठजतुवन्मयि पूर्णवोधे
लीना भवन्ति न पुनर्जननादिकं स्यात् ॥ ४२ ॥

अन्वय:
आरब्धकर्मणि च भोगत एव, नष्टे मम प्राणादयोऽपि नोत्क्रमितुं समर्थाः ।
तप्ताग्निनिष्ठजतुवत् मयि पूर्णवोधे लीना भवन्ति। पुनर्जननादिकं न स्यात् ॥ ४२ ॥

Karma (urge for Works) at the start (of life), has to be experienced only (no escape), upon their destruction, my Prana etc (respiration and other circulations) are incapable of moving onward. Like lacquer situated in burning fire, they dissolve in Me, in the complete Knowledge/Consciousness. Repeation of Birth and what subsequently follows do not occur.

शब्दार्थ: विवरणं च
आरब्धकर्मणि च भोगत एव नष्टे प्राणादयोऽपि मम नोत्क्रमितुं समर्थाः ।
आरब्ध-कर्मणि च भोगत एव नष्टे प्राण-आदयः-अपि मम न-उत्क्रमितुं समर्थाः ।
आरब्ध – started already, begun, commenced (आङ् + रभ् + क्तः)
कर्मणि च – works (कर्मन् शब्दः प्रथ बहु)
भोगत एव – from enjoyment / acceptance / endurance / experience only (possibly भोग+तसिल्)
भोग (पुं) - अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका। पातालभोगिवर्गः। अर्थः - सर्पशरीरम्
भोग (पुं) - भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - आनन्दः, सर्पः, स्त्र्यादिभृतिः
नष्टे – in disappearance/loss/destruction नष्ट – नश्+क्त (सप्त ए)
नष्ट (वि) - पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ। क्षत्रियवर्गः। अर्थः – निलीनः
प्राणादयोऽपि = प्राण आदयोऽपि सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धि
प्राणादयोऽपि = प्राणादय: अपि उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः+ पूर्वरूप स्वरसन्धिः
प्राण-आदयः-अपि – beginning with respiration (vital circulations also)
प्राण (पुं) - प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - शरीरवायुः
प्राण (पुं) - शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता. क्षत्रियवर्गः. अर्थः - सामर्थ्यम्
प्राण (पुं) - पूंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम्। क्षत्रियवर्गः। अर्थः - पञ्चवायवः
प्राण (पुं) - वोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः। वैश्यवर्गः। अर्थः - गन्धरसः
मम – my
नोत्क्रमितुं = न उत्क्रमितुं गुण स्वरसन्धिः+

न - cannot

उत्क्रमितुं – to overcome/increase/go-up   उत्+क्रम्+तुमुन्

समर्थाः – are capable/competent/prepared (प्र बहु)

तप्ताग्निनिष्ठजतुवन्मयि पूर्णवोधे लीना भवन्ति न पुनर्जननादिकं स्यात् ॥ ४२ ॥

तप्त-अग्नि-निष्ठजतुवन्मयि पूर्णवोधे लीना भवन्ति न पुनर्जननादिकं स्यात् ॥ ४२ ॥

तप्ताग्निनिष्ठजतुवन्मयि = तप्त अग्निनिष्ठजतुवन्मयि

तप्ताग्निनिष्ठजतुवन्मयि = तप्ताग्निनिष्ठजतुवत् मयि   अनुनासिक व्यञ्जनसन्धिः

तप्त- burned   तप्+क्त

अग्नि – fire

अग्नि (पुं) - अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः। स्वर्गवर्गः। अर्थः - अग्निः

निष्ठ – being in or on, situated on, depending or resting on, referring or relating to

जतुवत् – similar to red lacquer

जतु (नपुं) - लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - लाक्षा

मयि – in me

पूर्णवोधे – in the awareness of completeness

पूर्ण (वि) - समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

पूर्ण (वि) - पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः। विशेष्यनिघ्नवर्गः।

लीना – adhered to or absorbed/dissolved (ली+क्त)

भवन्ति - become

न – not

पुनर्जननादिकं = पुनः जननादिकं   रेफः विसर्गसन्धि

पुनर्जननादिकं = पुनर्जनन आदिकं   सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धिः

पुनर्-जनन-आदिकं – repeated birth and so on

पुनर् (अव्य) - पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः। नानार्थवर्गः। अर्थः - अप्रथमः, भेदः

पुनर् (अव्य) - स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - निश्चयार्थः

पुनःपुनर् (अव्य) - मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः। अव्ययवर्गः। अर्थः - पौनःपुन्यः

स्यात् – can happen (अस् धातुः, विधि प्र ए)

<u>समासा:</u>

आरब्धकर्मणि

तप्ताग्निनिष्ठजतुवत्

पूर्णवोधे

आम्नायमस्तकसुसंस्कृतवैभवोऽहं

व्योम्नोऽपि पूर्णतममूर्तिरहं स्थितोऽहम् ।

सर्वालयोऽहमहमाद्यवभासकोऽहं

वागाद्यगोचरसदोदितसौख्यकोऽहम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः

आम्नायमस्तकसुसंस्कृतवैभव: अहं, व्योम्नोऽपि पूर्णतममूर्तिरहं, स्थितोऽहम्,

अहम् सर्वालय:, अहमाद्यवभासक:, अहं वागादि-अगोचर, अहं सदोदितसौख्यक: ॥ ४३ ॥

I am that resplendent peak of perfection in that which is handed down traditionally (vedas), I am a form that is more complete than Space itself, I am established (unchanging, unmoving). I am the abode of all, I am the original illuminator. I am beyond perception by speech and so forth, always arisen, dispenser of bliss.

शब्दार्थः विवरणं च

आम्नायमस्तकसुसंस्कृतवैभवोऽहं व्योम्नोऽपि पूर्णतममूर्तिरहं स्थितोऽहम् ।

आम्नाय-मस्तक-सुसंस्कृत-वैभव:-अहं व्योम्न:-अपि पूर्णतम-मूर्ति:-अहं स्थित:-अहम् ।

आम्नायमस्तकसुसंस्कृतवैभवोऽहं = आम्नायमस्तकसुसंस्कृतवैभव+उ+अहं = आम्नायमस्तकसुसंस्कृतवैभव: अहं   उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः

आम्नाय – to hand down traditionally, to keep in mind, commit to memory, study, repeat (आ-म्ना-घञ्)

मस्तक – the head or top of anything, peak, summit

मस्तक (पुं-नपुं) - उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्। मनुष्यवर्गः। अर्थः – शिरः

सुसंस्कृत – perfected, highly finished (सु + सम् + कृ—क्त ; सम्+कृत=संस्कृत possibly समः सुटि)

संस्कृत (वि) - युक्तेऽतिसंस्कृतेऽमर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम्। नानार्थवर्गः। अर्थः - कृत्रिमम्, लक्षणोपेतम्

वैभव: - glory, grandeur, magnificence, might (विभव+अण्)

विभव (पुं) - हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि। वैश्यवर्गः। अर्थः - द्रव्यम्

अहं – I

व्योम्नोऽपि= व्योम्न+उ+अपि = व्योम्न:+अपि   उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः

व्योम्न: - than space/ether (व्योमन् शब्दः, पञ्च/षष्ठी ए)

व्योमन् (नपुं) - द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम्। व्योमवर्गः। अर्थः - आकाशः

अपि – also

पूर्णतममूर्तिरहं = पूर्णतममूर्ति: + अहं   रेफः विसर्गसन्धि

पूर्णतम – most complete, most whole, most full

पूर्ण (वि) - समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके। विशेष्यनिघ्नवर्गः। अर्थः - समग्रम्

पूर्ण (वि) - पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः। विशेष्यनिघ्नवर्गः।

मूर्ति: - form, embodiment, incarnation, personification, manifestation

मूर्ति (स्त्री) - कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। मनुष्यवर्गः। अर्थः - देहः

अहं – I

स्थितोऽहम्= स्थित+उ+अहम् = स्थित:+अहम्   उकार विसर्गसन्धिः + गुण स्वरसन्धिः + पूर्वरूप स्वरसन्धिः

स्थित: - one who is situated (स्था+क्त)

अहम् - I

सर्वालयोऽहमहमाद्यवभासकोऽहं वागाद्यगोचरसदोदितसौख्यकोऽहम् ॥ ४३ ॥

सर्व-आलय:-अहम्-अहम्-आदि-अवभासक:-अहं वाग्-आदि-अगोचर-सदा-उदित-सौख्यक:-अहम् ॥ ४३ ॥

सर्वालयोऽहमहमाद्यवभासकोऽहं= सर्व+आलयोऽहमहमाद्यवभासकोऽहं सवर्ण दीर्घ स्वरसन्धि:

सर्वालयोऽहमहमाद्यवभासकोऽहं = सर्वालय+उ+अहमहमाद्यवभासकोऽहं = सर्वालय:+अहमहमाद्यवभासकोऽहं उकार विसर्गसन्धि: + गुण स्वरसन्धि: + पूर्वरूप स्वरसन्धि:

सर्वालयोऽहमहमाद्यवभासकोऽहं = सर्वालयोऽहमहमादि+अवभासकोऽहं यण स्वरसन्धि:

सर्वालयोऽहमहमाद्यवभासकोऽहं = सर्वालयोऽहमहमाद्यवभासक+उ+अहं = सर्वालयोऽहमहमाद्यवभासक:+अहं उकार विसर्गसन्धि: + गुण स्वरसन्धि: + पूर्वरूप स्वरसन्धि:

सर्व – all, every

आलय: - abode, house, receptacle, place

आलय (पुं) - गृहाः पुंसि च भून्म्येव निकाय्यनिलयालयाः। पुरवर्गः। अर्थः - गृहम्

अहम् – I

अहम् – I

आदि – original

अवभासक: - illuminator, the Supreme Spirit (अव+भास्+ण्वुल् or अव+भास्+णिच्+ण्वुल्)

भास् (स्त्री) - स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः। दिग्वर्गः। अर्थः - प्रभा

अहं – I

वागाद्यगोचरसदोदितसौख्यकोऽहम् = वाग्+आद्यगोचरसदोदितसौख्यकोऽहम्

वागाद्यगोचरसदोदितसौख्यकोऽहम् = वागादि+अगोचरसदोदितसौख्यकोऽहम् यण स्वरसन्धि:

वागाद्यगोचरसदोदितसौख्यकोऽहम् = वागाद्यगोचरसदा+उदितसौख्यकोऽहम् गुण स्वरसन्धि:

वागाद्यगोचरसदोदितसौख्यकोऽहम् = वागाद्यगोचरसदोदितसौख्यक+उ+अहम् = वागाद्यगोचरसदोदितसौख्यक:+अहम् उकार विसर्गसन्धि: + गुण स्वरसन्धि: + पूर्वरूप स्वरसन्धि:

वाग् – speech

आदि – etc.

अगोचर – impercievable by senses

गोचर (पुं) - गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम्। धीवर्गः। अर्थः - विषयाः

सदा – always

उदित – risen, spoken (वद् + क्त or उत् + इण + क्त)

सौख्यक: - creator of well being, of felicity (सौख्य - सुखमेव । स्वार्थे ष्यञ्) (सौख्यक: - सौख्य +

अहम् - I

<u>समासा:</u>

आम्नायमस्तकसुसंस्कृतवैभव:

इति श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वत्या विरचितः आत्मविद्याविलासः (२) संपूर्णः ॥

Thus, written by Sri Sadashivendra Saraswati, AtmaVidyaVilasah (2) (is) complete.